UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 00635289 2

123 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 123

МИЛИЋЕВИЋЕВА

КЊИГА

PG
1418
M5263
M5

Srpska Književna Zadruga
[Redovna izdanja]

123 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 123

МИЛИЋЕВИЋЕВА КЊИГА

(Издање ове књиге потпомогнуто је из фонда пок. архимандрита Филарета)

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

БЕОГРАД
Штампарија „Србија“, Дечанска улица 20.
1909.

PG
1418
M5263M5

604951
30.3.55

МИЛАН Ђ. МИЛИЋЕВИЋ.

1831—1908.

Прошле јесени, 4. новембра, умро је већ у дубоким годинама живота члан Српске Краљевске Академије и многих других научних и културних друштава у Србији и на страни, Милан Ђ. Милићевић. Смрћу његовом изгубила је српска књига свог највреднијег посленика, српски народ разумна учитеља и културног радника, а Српска Књижевна Задруга једнога од оне седамнаесторице књижевника, који су 16. априла 1892. године покренули мисао о њеном заснивању и уређењу и који су јој живота дали.

Породица Милићевићева је старином из Старога Влаха (не зна се баш местимице одакле). Отуда су се три његова претка, како он рачуна, пре триста година, кренула, и један, по имену Цветко, остао у Колубари, ту засновао село Цветковац и испунио га својим многобројним потомством; други, Вук, остане у Барајеву; а трећи, Радак, пређе у Стари Рипањ, а отуда се његов унук и једини живи потомак, Нестор, јер се остали затреше од помора, пресели у садашњи Рипањ. Од тога Нестора је Милићевић четврто колено.

Милан Ђ. Милићевић родио се у селу Рипњу, двадесет и два километра јужно од Београда, на

Мали Спасов-дан, 4. јуна 1831. године, од оца Јована и матере Митре, родом из Сремчице.

Отац Милићевићев, Јован, кога су у селу звали Јован ђак, зато што је још за време Турака ишао у школу, што се дуже бавио у манастиру као ђак, а можда и зато, што је, знајући црквено правило, често помагао поповима и калуђерима у богомољама, био је у Београду слуга у спахије, доцније се под Кара-Ђорђем борио на Дрини, Тимоку и Делиграду, а после пада Србије прећи у Срем, да тражи породицу. После устанка 1815. године био је писар у грочанског кнеза Живка Михаиловића, а затим се вратио у своје село и мирно живео као сељак. 1843. године, пошто не беше другог учитеља, „тек од невоље, само да се једном почне“ са школом у Рипњу, прими се учитељства без плате. Из добре и честите куће, увек исправан, поштен, строг и уредан човек, уз то побожан, бистар, писмен и с великим искуством, он се више свега старао о својој деци. И ако се „није расипао у нежности спрећу њих“, он је своју децу упућивао, како се најбоље могло. Са захвалношћу се Милићевић сећа свога оца и свога првог учитеља, код кога је најпре и у школу пошао: Он је био „прво врело свакој родној мисли разума мојега; он је био мој први, мој најбољи учитељ — учитељ, који ме је учио док је био уза ме, који ме је учио и пошто се растао од мене и који ме кроза сећање учи и данас, када је давно и давно отишао са овога света“.

Мати Милићевићева, Митра, била је честита и узорита домаћица, нежна састава, слаба здравља, мека срца, необичне вредноће и особита певачица. Она је Милићевића „одхранила више песмама, него својим недрима“, певала му је од невоље, немајући чим да га надоји, а он је слушајући и гладан заспао. Са необичном нежношћу и благодарношћу сећа се Милићевић њезине неге, њезине хране, њезиног

васпитања и њезиних песама, у којима му је „предавала и милину свога анђеоскога гласа и безбројну множину народних творевина и необично обиље и сласт своје беспримерне беседе.“

Уз такве родитеље, уз уредну и сложну задругу, у добро уређеној кући и у слободној природи у селу, у пољу и у планини Ковиони, идући за стоком и радећи и друге послове, као и сва сеоска деца, провео је Милићевић своје рано детињство и школовање у основној школи у Рипњу, где његовог оца 1845. године замени други учитељ. Уз својту и уз друштво научио је, како сам каже, бројати, распознавати биље и животиње, играти се, чувати стоку, много друго искуство и уз гусле гудити и певати.

Због слабог здравља и што је жељан био књиге, одведе га отац из топлог домаћег гнезда у Београд 1845. године у Гимназију. 1846. године ступи у Богословију, која је тада имала два приправна и два чисто богословска разреда. И у Гимназији и у Богословији Милићевић је био први ђак, те га Митрополит Петар изабра међу питомцима, који су требали да иду 1850. године у Русију ради даљег богословског школовања, чему се он врло радовао, но слабо га здравље омете, те не оде.

Свршивши 1850. године Богословију, ступио је у државну службу. У јесен те године постао је учитељ основне школе у Лешници са платом од сто талира, а у јесен 1851. учитељ у Тополи. 1. августа 1852. године буде постављен за практиканта у Ваљевском Окружном Суду, после кратког времена, због слабог здравља, буде премештен у Београдски Окружни Суд, а 26. новембра исте 1852. године у Попечитељство Просвете, где је остао до 18. фебруара 1855. године. Кнежевим указом од тога дана постављен је за канцелисту Кнежевске и Попечитељства Иностраних Дела Канцеларије. 5. децембра 1857.

године унапређен је за експедитора исте канцеларије, 13. маја 1858. године постављен је за регистратора, а 7. фебруара 1859. године за протоколисту Внутрењег Одељења Кнежевске Канцеларије. Прве половине априла 1860. године добио је заповест од Кнеза Милоша, да остави послове у Кнежевској Канцеларији, па да иде у Државну Штампарију, да уређује „Српске Новине". 3. новембра 1860. године постављен је за секретара Внутрењег Одељења Кнежевске Канцеларије. На тај начин дошао је у ближи додир са Кнезом Михаилом подносећи му свакога јутра на потпис оно, што је дан раније решено. 2. маја 1861. године, због чланка „У очи Цвети", који је изишао у „Српским Новинама" (бр. 50) и који се није допао Турцима, буде премештен за секретара прве класе Управе Просвете (Министарство Просвете). Ту је остао као секретар осамнаест година. 5. децембра 1880. године постао је начелник Полицијског Одељења Министарства Унутрашњих Дела. 1. маја 1881. године постао је начелник, а 11. фебруара 1884. године министров помоћник у истом министарству. 1. новембра 1886. године постао је библиотекар Народне Библиотеке. 22. јула 1897. године постављен је за Државног Саветника. Најзад је 3. априла 1899. године стављен у пензију. У државној служби био је без прекида 48 година 5 месеца и 2 дана.

Милићевић се два пута женио. Са првом женом, Гином, венчао се 7. јануара 1852. године. Гина је умрла 9. децембра 1888. године. Са другом, Милицом, која га је преживела, венчао се 28. априла 1891. године. Оба брака била су му врло срећна. Са првом је женом засновао и обилату породицу.

1901. године навршио је био Милићевић 70 година живота, 50 година књижевнога рада и дао стотиниту књигу из свога пера. 4. јуна те године његова породица, која му и иначе сваке године че-

стита рођени дан, његови многобројни пријатељи и поштоваоци, Краљев заступник и чланови Српске Краљевске Академије честитали су му овај ретки доживљај.

На неколико година пред смрт почео је Милићевић поболевати, док га болест није свалила у постељу, а 4. новембра 1908. године и живот му одузела.

Милићевић је био смеђ, плавих очију, раста вишег но средњег, увек лепо одевен и чист, одмерена, више тиха темперамента, увек добро расположен, необично разговоран и неисцрпан у лепоме причању, пријатан, предусретљив, љубазан и врло поштен.

Од природе је Милићевић био врло даровит и разуман. Као ђак могао је запамтити сваку лекцију коју би само једном чуо. Тиме је задивљавао своје професоре у Богословији. Уз то је био врло вредан и са великим интересовањем за науку, те је увек био најбољи ђак. Своју бистрину, вредноћу и интересовање сачувао је целога живота. Навикнут на рано устајање још у Богословији, он је устајао рано и доцније и неуморно радио пре но што би започео службене послове. Томе времену, вели он сам, има да благодари на ономе што је у животу научио и урадио. Као учитељ основне школе, пошто би свршио школски посао, затворио би се у своју собу, па би по читав дан читао, или би, жељан знања, излазио међу људе, слушао њихове разговоре, па их памтио или бележио. Кад је прешао у Београд, наставио је читање и рад још јаче, нарочито кад је премештен у Министарство Просвете, у коме није имао много посла, те после подне није радио у канцеларији. Уз Министарство Просвете била је Народна Библиотека, у којој је неуморно читао. Исто тако био је и уредан члан Београдског Читалишта. Сем тога у Београду је дошао у најкултурнију средину Србије, у средину људи од којих

је много сазнао и научио. Са својим бившим професором Русом Д. А. Рудињским редовно се дружио и само руски говорио, а исто тако и са тадашњим професором Вердишем, такође Русом. Оба ова човека били су му пријатељи. По струци педагози били су му од велике користи. Тада је већ и преводио с руског неке ствари и штампао их у „Шумадинци" и „Подунавци". У његовој кондуити за 1853. годину, коју му је издао К. Цукић, старешина канцеларије у Министарству Просвете, између осталога похвалнога стоји и: „За вишим образовањем тежећи, занат је непрестано књижевним пословима и изван канцеларијског времена". У то време је Милићевић научио и француски језик.

Милићевић је и врло много путовао. Службеним послом као надзорник основних школа и у разним другим приликама пропутовао је Србију много пута. Пропутовао је и ван Србије многе српске крајеве и друге земље. На путу је „своја опажања, своја осећања и домишљања готово свакад стављао на хартију", па их је после разрађивао и штампао.

Он је имао и врло развијено познанство и везе са многим ученим и виђеним људма из Србије и изван ње. У својим „Насељима" наводи он читав низ врло истакнутих особа са разних страна света, које је познавао или с којима је у вези био. Овако широк круг односа стално га је одржавао у живом интересу за пространи круг идеја.

*

Милићевић се јавио у књижевности врло млад. Први му је штампани посао допис из Лешнице о смрти Петра Трифуновића, тамошњег трговца, у „Српским Новинама" од 10. марта 1851. године. Кад је прешао у Београд, штампао је ситније саставе, већином преводе, у „Шумадинци" и „Подунавци", а после тога је радио све интензивније и

обилатије. Његов је књижевни рад многобројан и разнострук. Написао је и превео масу књига (преко стотине на броју) врло различите садржине. Сем тога огроман број, како их сам назива: дописа, слика, бележака, белешчица, епизода, путописа, писама, сећања, успомена, истинских случајева, чланака, прича, причица, приповедака, биографија, беседа и т. д. Сем тога он је и преводио разне ствари са руског и француског језика. Најзад он је био и уредник: „Часова одмора" (I и II—1858, III—1860), „Српских Новина" (1860) и „Школе" (1868—1876) и сарађивао је на врло многим листовима, часописима, календарима, алманасима, повременим списима и т. д. Није ни могло бити другојаче код човека, који је по струци богослов, по положају у главноме учитељ и просветни радник, по наименовањима радник и на многим другим пословима, а уза све то у времену, у коме су зјапиле огромне празнине на свима пољима научног, књижевног и културног рада, које су морале утицати на свесна и родољубива Србина, који хоће свуда да буде од помоћи, какав је био Милићевић. Мушким самопоуздањем и прегалаштвом ступио је он на поље књижевног и културног рада и остао на њему до смрти.

Целокупни му се књижевни рад може поделити у три групе:

1. *Историјско-географско-етнолошку:* „Преглед задружног стања Срба сељака" (1857), „Општине у Србији" (1857); „Смрт Кнеза Милоша и ступање на владу Кнеза Михаила" (1860); „Белешке уз пут кроз пет окружија по Србији" (1862); „Путничка писма" (1865 и 1868); „Манастири у Србији" (1867); „Живот Срба сељака" (I—1868, II—1873, III—1877, понова све скупа 1894); „Чупићи Стојан и Никола" (1874); „Кнежевина Србија" (1876); „Живот и дела великих људи" (I—1877, II—1878, III—1879); „Славе у Срба" (1877); „Из Београда на

Цетиње" (1880); „С Дунава над Пчињу" (1882); „Помени о Даничићу" (1883); „Краљевина Србија" (1884); „Етнографска изложба и словенски састанак у Москви" (1884); „Јован Дамаскин" (1885); „Ђорђе Кратовац" (1885); „Народна Библиотека" (1888); „Поменик знаменитих људи у Српскога Народа новијега доба" (1888); „Стогодишњица Вука Ст. Караџића" (1890); „Кнез Милош у причама" (I—1891, II—1900); „Причање Петра Јокића о догађајима и људима из првог српског устанка" (1891); „Кнез Милош прича о себи" (1891); „Српске старе штампарије" (1893); „Из својих успомена" (1894, 1895, 1896 и 1897): „Др. Ватрослав Јагић у Србији и у Софији" (1895); „Илија М. Коларац" (1896); „Кнез Михаило у успоменама свога некадашњег секретара" (1896); „Манастир Каленић" (1897); „Задружна кућа на селу" (1898); „Додатак Поменику" (1901); „Караџорђе у говору и у твору" (1903). Ту спадају и Милићевићеви преводи сродне садржине: „Писма о историји Срба и Бугара" од А. Хиљфердинга (I—1857, II—1860); „Неколико речи о словенском народу у Аустрији и у Турској" од А. О. (1860); „Људске расе" од Е. Монтегита (1861); „Порота" по Гастону Дебуржу (1865); „Разматрање о узроцима величине Римљана и њихова опадања" од Монтескија (1866).

2. *Педагошку:* „Школа, лист за учитеље, родитеље и децу", (1868—1876); „Школе у Србији" (1868); „Како се учи књига" (1869); „Педагогијске поуке" (1870); „Школска Хигијена" (1870); „Историја Педагогије" (1871); „Ђачка радост" (1871); „Школска Дисциплина" (1871), „Адолф Дистервег" (1871); „И живот је школин предмет" (1871); „Поглед на народно школовање у Србији" (1873); „Школица за грађанска права и дужности" (1873). Ту долазе и преводи у истом правцу: „Васпитање у Америци" од Е. Лабулеја (1763); „Истинске приче и поуке за

децу", превод с француског (1870); „Очеви и деца у XIX веку" од Е. Легувеа (I—1872, II—1873); „Педагогија темељ школовања" по Шарбоноу и другима (1871); „Емило XIX века" од А. Ескироса (1872); „Морална историја жена" од Е. Легувеа (1876); „Жена XX века" од Ж. Симона (1894).

3. *Белетристичку:* „Зимње вечери" (1879); „Јурмуса и Фатима" (1879); „Село Злоселица и учитељ Миливоје" (1880); „Летње вечери" (1880); „Десет пара" (1881); „Међудневница" (1885); „Омер Челебија" (1886); „Заповест" (1894); „Насеље" (1895). Ту долазе и преводи: „Персијска писма" од Монтескија (I—1866, II—1869); „Галебова стена" од Ж. Санда (1874); „Истинска служба" од И. Н. Потапенка (1892).

Али баш велика обилатост и разнострукост књижевних послова, поред нестручне спреме и разноврсног службеног занимања, лишиле су Милићевића праве стручности у свакој грани рада. Он није ни у једној научник, који ствара здраве основе и школу, већ је више разуман и вредан човек, који осећа потребу да својим знањем помогне на све стране, колико му силе допуштају. Такву му тежњу показују сви радови сами собом, а то јасно изражава и он сам у свима својим предговорима и мотима испред њих.

У радовима прве групе он није ни стручни географ, ни стручни етнолог. Ту он нема ниједне праве расправе нити монографије, већ је више скупљач и издавач градива; али и као такав он очито показује нестручност. Он не истражује градиво по системи, слабо критикује факта, већ бележи само оно што му је на домаку и какво нађе. Нема потребни научни фонд, не располаже потпуним научним апаратом, нема метод. У њега је само добра воља. Његове биографије историјских личности новије српске историје састављене су из градива до кога је дошао без великог и систематског истражи-

ваља. Такво градиво уз нешто рефлексија чини у њима све. Он се ретко трудио да такав материјал сасвим попуни, да критички процени и преради и са правим историјским схватањем изнесе. Његова најзначајнија историјска дела: „Поменик“ и „Додатак Поменику“ не садрже биографија израђених по једноме плану, већ је о свакој личности речено оно и онолико колико је о њој писац могао сазнати. Многе биографије и нису биографије већ прилози или грађа. Све је пак застрвено речју „Поменик“. Многи други његови радови показују још мање стручни историјски рад, већ представљају само фрагменталну грађу о личностима и догађајима: „Кнез Михаило у успоменама свог некадашњег секретара“, „Кнез Милош у причама“ и т. д. Његове успомене о људима које је познавао, о којима је чуо, и који су му се чинили, било по чему, вредни помена (по каквој особини, навици, изреци, оделу) или о којима мисли да могу бити представници свога времена или извесне врсте рада или да су иначе од интереса, не могу се убројати у историјски посао, и ако су понекад у виду биографија написане. У биографијама великих људи из стране историје Милићевић је показао врло слабо историјско знање. Милићевић је такав и у историјским догађајима о којима је писао. Има их врло ситних и безначајних, и ако су многи интересантни и карактеристични и крупни, нарочито из новије историје, али су готово сви без потпуности, без довољно критичности и без историјског погледа на њих. То су понајвише просто описи или шири помени или и рефлексије уз њих, понајвише са моралном тенденцијом или са рачуном на ефекат. У историји појединих установа: манастира, школа, Народне Библиотеке он се заустављa само на материјалу који му је под руком, и то је све. И најбоље Милићевићеве ствари нису права историја, већ грађа, о многим предметима чак и непотпуна,

која тек има да се историјски обрађује. Такву намену даје својим делима и сам он, било њиховим именима, било напоменама испред њих, било што уноси у њих читаве историјске документе, онакве као што су. Уношење у њих познатих и лако приступачних: закона, расписа, законских одредаба, још их више лишава права на назив историјских радова.

У Географији Милићевић не иде даље од констатовања описа. Најважнија његова, и ако не са свим чисто географска дела: „Кнежевина Србија" и „Краљевина Србија", то јасно показују. Сем тога она нису исцрпна и потпуно систематска дела са фактима до дна исцрпљеним и до детаља проученим. У осталим делима су описи места, често пута врло лепи, у којима је живео, кроз која је пролазио или у којима је што важно и знаменито.

Као етнолог Милићевић је скупљач без стручности и научних погледа на Етнологију. Живећи као дете на селу упознао је он пуно ствари из народа, доцније је долазећи у додир са народом, својом службом као учитељ, школски надзорник и иначе путујући, имао прилике да види целу Србију, да прошири своје знање о народу и да уочи да народ има пуно ствари, које су његова творевина, позајмица и одлика. Знајући из Вукових радова од како су великог значаја те ствари, он је оно, што је из детињства запамтио и што је доцније у животу видео и забележио, издавао у многим својим делима, па чак и у приповеткама. Но ни у прикупљање таквога градива он није улазио као стручњак, а у његову научну обраду није се ни упуштао. Због тога је оно у његовим делима непотпуно и без системе. Он је на њега обраћао пажњу као и на све остало у овој групи радова, бележио је само оно што је запамтио и до чега је кад дошао. Због тога његова дела о народу не представљају довољно ниједну српску област, још мање целу Србију. То јасно показује

његово најзначајније дело у том погледу „Живот Срба сељака", у коме нема потпуности у погледу градива о народном животу ни за један крај, нити је излагање паралелно по врсти градива за све крајеве, нити су узете све појаве из живота Срба сељака. То су белешке, бележене у различита времена, на различитим странама народа, о различитим стварима, како је која уочена или чувена, па сложене у целину без великога система, исте ствари по природи под различитим заглављима, много пута чак и без означења одакле су. У „Кнежевини" и „Краљевини Србији" посветио је он код свакога округа нарочите одељке народу, али сва та грађа не чини целину, која би бацала пуну светлост на народ дотичног округа, а сва скупа на народ Србије, већ је стављена код различитих округа у различитој сразмери и према врсти и према количини, те објашњава у врло различитој мери, често пута у једном округу једне, у другом друге, моменте народнога живота, обичаја и карактерних особина, понекад врло уопштено, недовољно или чак и погрешно. Етнолошко градиво у другим његовим делима, и ако врло важно, показују све ово још у већој мери.

Како је Богословија, кад је Милићевић био ђак у њој, поред свештеника спремала и учитеље, он је у њој учио и Педагогију, Методику и Логику. Колику је спрему из тих предмета изнео из школе не зна се, али по свој прилици није особито велику. Кад је са службом дошао у Београд, дружио се, као што је поменуто, са Рудињским и Вердишем, педагозима по струци, који су, видећи Милићевића вољна и расположена за примање, утицали на њега у том погледу врло корисно. Кад је крајем шездесетих година XIX века настао јачи интерес за подизање и унапређење школске наставе у Србији, он је био најистакнутији члан комисије, која је уређивала школе. Као разуман човек, уз то човек који се ба-

вио школом и упућен у Педагогији, он је врло много допринео подизању наставе у Србији. Он је покренуо „Школу", стручни лист, који је уређивао пуних девет година, и у којој је давао врло корисних чланака, примера, поука, предлога, напомена и т. д., било оригиналних било преведених. Сем тога он је и иначе публиковао знатан број корисних педагошких радова. Али му ни педагошки радови немају праве стручности. Он је више педагог практичар, који се бави Педагогијом више но остали, јер је сматра као потребу за школски напредак своје, у том погледу још сасвим сиромашне земље, али у њу не улази никад са правом дубином научника који ствара, већ се користи њеним резултатима, које је марљиво и са интересом пратио. Његови преводи на овоме пољу доста јасно одају оскудицу његове стручности, с једне стране тиме што замењују оригинале, које сам није био у стању дати, а с друге што им гдешто ни избор није без замерке.

О Милићевићу као раднику на пољу белетристике биће говора специјално на другом месту у овој књизи. Толико напомињем да његова белетристика није строго то и ради себе, већ се великим делом може уврстити у обим прве или друге групе његових радова. Поред тежње да у њој у лепом облику изнесе верну, често пута истинску, слику народа и онога што је његово, он се врло често труди да му она буде још и поучна, васпитна или и само то.

Милићевић није могао као Даничић и Панчић створити ученика и подражавалаца. Новије време тражило је читавог човека за сваку од разних струка којима се он бавио. Људи који су ишли тим струкама у њему су имали слаб образац, пострек и капитал за успешни стручни и научни рад. Због тога су се морали обраћати правим врелима тих струка. Радови пак Милићевићеви за њих су представљали

врло корисну грађу, коју су или попуњивали или употребљавали за даља нова дела, али на сасвим другојачој основи и по другој методи.

То је Милићевић у српској науци. Но ова оцена не може ни за тренутак умањити његову вредност и признање српскога народа. Он остаје најплоднији и један од најкориснијих српских књижевника, који је на разним гранама књижевнога рада дао више но што се могло очекивати од њега, и то у времену, које је још мало шта имало. Обилатост његових радова никад није дошла у сукоб са здравом мишљу и правом преданошћу „истини, добру и лепоти", којима је, како сам вели, „свакад тежио да послужи", а преко свега његови су радови задахнути тежњом да буду од што веће користи и љубављу да у њима српски језик блиста у пуној својој раскоши, чистоти и лепоти. У свима својим делима он је брижни учитељ, који се истински труди, да што више дâ и да што лепше и што примамљивије представи. Оно што је њега највише истакло, што му је стекло највише признања и због чега ће му име за дуго бити познато, то су његови радови из прве групе. У радовима друге групе он је успешни учитељ и практичар, у радовима треће труди се да буде уметник, а у радовима прве он се уздиже до степена врло корисног научног радника, особито скупљача и сређивача научног градива о српској земљи и српском народу, у ком је погледу дао врло много нове, свеже, корисне и врло интересне у научном погледу грађе: историјске, географске и етнолошке. После Вукове смрти готово утрнули интерес за градивом о народу он је прихватио, чувао и целог живота неговао. Значај његових радова из прве групе најбоље би се видео, кад би се замислила наша књижевност без „Кнежевине" и „Краљевине Србије", без „Поменика" и без његових радова у опште. Без Милићевића би биле толике и

толике наше ствари непознате, без њих не би било ни многих других радова, којима су дела његова била било грађа, било подстрек. Период живота и рада његова толико је био испуњен градивом, које је ваљало скупити и сачувати, да управо ваља жалити, што у њему није било неколико Милићевића. Према својој спреми и према својим другим пословима он је српској науци и српскоме народу и сувише дао.

*

Поред чиновничке дужности и књижевних послова Милићевић је вршио и многе друге: научне, просветне, културне и патриотске. Сем дугогодишње службе школског надзорника, коју је вршио као секретар Министарства Просвете, он је био и посланик у Народној Скупштини (1864., 1867., 1874. и 1880), а у два маха и секретар Скупштине. Даље је био: почетком 1867. изасланик Ученог Друштва ради скупљања етнографског градива за Етнографску Изложбу у Москви, а у мају и представник Ученог Друштва на тој изложби; 1868. члан комисије за поправку Закона о основним школама; 1870. члан комисије за побољшање свештеничког стања; од 5. децембра 1874. члан, а од 22. децембра исте године председник Одбора Чупићеве Задужбине, у којој је с малим прекидом остао целог живота и која је на његов предлог 1877. почела издавати „Годишњицу"; 1881. комесар владе ради решења питања о двовласним имањима дуж српскобугарске границе; 1881. члан комисије за утврђење путева у Србији, 1884. повереник за израду пројекта Закона о управној подели Србије, а 1889. члан комисије са истом дужношћу. 1886. са неколицином књижевника установио је Друштво Св. Саве. Исте године постао је члан, а доцније и председник Коларчеве Задужбине; 1888. члан и председник Централног Санитетског Одбора; исте године

председник Одбора за прославу Вукове стогодишњице; 1889. привремени и 1895. стални секретар Академије Наука. 1892. са шеснаесторицом књижевника кренуо је мисао и установио Српску Књижевну Задругу. 1893. био је изасланик Академије Наука на Ободској прослави у Црној Гори. У свима овим пословима Милићевић је био савестан и марљив и са своје стране припомогао је као ретко ко културном и патриотском јачању српскога народа.

*

Милићевић је одликован чланством у многим научним и културним друштвима: 1875. постао је редован члан Српског Ученог Друштва у Београду; 1870. редован члан Обшчества љубителеј рускоj словености у Москви; 1873. члан Хрватског педагошко-књижевног збора; 1874. почасни члан колегије Српске Гимназије у Цариграду; 1877. прави члан Обшчества љубителеј Јестествознанија, Антропологије и Етнографије у Москви; 1877. члан Царске Академије Наука у Петрограду; 1879. члан Југословенске Академије у Загребу; 1881. почасни члан Српског Пољопривредног Друштва у Београду; 1888. прави члан Српске Краљевске Академије у Београду; 1889. председник Српског Археолошког Друштва у Београду; 1896. председник Српске Краљевске Академије у Београду на три године; 1892. почасни члан Матице Српске у Новоме Саду; 1895. почасни члан Свештеничког Удружења монашког реда; 1901. дописни члан Етнографског Друштва у Прагу.

Од одликовања Милићевић је имао: руски орден Св. Станислава III реда (од 23. маја 1857.); бриљантски прстен од Кнеза Михаила (од 31. јануара 1861.); сребрну медаљу од Управе Етнографске Изложбе у Москви (од 1867.); руски орден Св. Ане II реда (од 17. 1877. октобра); црногорски Данилов орден III реда (од 1877.); српски орден Св. Саве II

реда (од 22. фебруара 1883.); црногорску звезду Даниловог ордена (од 1893.); српски орден Таковскога Крста I реда (од 3. априла 1899.); српски орден Милоша Великог III реда (од 11. септембра 1900.) и српски орден Св. Саве I реда (од 4. јуна 1901.).

Само тако вредан и марљив радник и усталац какав је био Милићевић могао се од скромног учитеља основне школе успети у чиновничкој каријери до Државног Саветника, а у научној до Председника Академије Наука и стећи толиких признања и одликовања.

Ретко је који човек могао тако мирно склопити очи и отићи с овога света као он. Он је своју дужност до дна испунио.

4. јуна 1909. године
Београд.

Др. Тих. Р. Ђорђевић.

МИЛИЋЕВИЋ КАО ПРИПОВЕДАЧ.

О Милићевићу као приповедачу у главноме се води рачуна тек од појаве прве његове приповедачке збирке, од *Зимњих Вечери,* 1879. год. У истини он је дотле, овда онда, радио на овоме пољу пуних двадесет година, и само зато што је то био узгредан и веома малобројан посао, готово се нигде и не помиње.

Милићевић је показивао особина приповедачких још у првим својим штампаним радовима. У бр. 121. *Срб. Новина* од год. 1851. штампан је његов допис из Тополе, у коме описује дочек Стевана Книћанина и његове војске у Сопоту и долазак у Тополу. У томе допису није само суво набрајање појединости, већ се осећа да су редови из пера човека, који уме врло лепо да приповеда.

Први његови приповедачки радови јављају се 1853. године. То су преводи с руског, штампани у *Шумадинци* и у *Подунавци* (земунској). Кад је однео рукопис Љ. Ненадовићу, он га је примио, али да га штампа без потписа. „То је моја политика (прича Милићевић, да му је рекао уредник). Ако се сваки писац потпише у *Шумадинци,* људи ће рећи: „„Па Ненадовић ништа и не ради: све му пишу други!...““ Зато се и не знају тачно преводи Милићевићеви у *Шумадинци* ове године. У *Подунавци* су, напротив, потписани или целим именом или почетним

словима. Преводи су слабије књижевне вредности, писани ондашњим званичним језиком и правописом.

Превођење је настављао и даље. Тако му је у *Подунавци* за 1856. год. штампана *Горка вода* („черте изъ источны нравій, бр. 13.—15.), а има његових превода и у *Срб. Новинама* тога времена.

Прва књига, у којој има Милићевићевих забавних радова, били су *Часови одмора* (I књ. у Београду 1858. год.). Уз чланак, који се тицао прошлости српске, и неколико народних песама, има превода из Карамзина, неколико басана и нешто краћих превода из *Поларне звезде* (као „Неблагодарнима за паметъ"). У II и III књизи *Часова* готово је чиста поука и све преводи с руског (већином од Безсонова и А. Хиљфердинга).

Године 1862., када је, бележећи путне успомене, заснивао своју *Кнежевину Србију*, опет је дао један забавни превод с руског. То су „Чудновати догађаји једне душе", истога жанра и исте вредности, као и његови ранији преводи.

Од превода се пришло прерадама и обрађивању туђих мотива. Уређујући *Школу*, често је „посрбљавао" туђе причице морално-поучне тенденције, а неколике је написао и по народним мотивима. Збирчицу оваквих својих радова издао је 1872. године с натписом „Анђео у паланци... за малу и велику децу". Он сам вели, да је те причице „сабрао". О њима се већ може говорити као и о правим краћим причама, и ако и он сам није мислио да им је забава једини смер. Оне су врло сличне народним приповеткама, испричане су лепим и јасним стилом, одабраним језиком, и неке се од њих и до данас одржале у ђачким читанкама (*Краљ Тројан на Церу*, *Ружан зајам и лепо враћање* и др.).

Од важнијих превода овога времена треба истаћи Ж. Сандове *Галебову стену* (1874.).

Све до 1879. године приповетка је Милићевићу

била узгредан посао. Тада се осмелио да пусти прву већу збирку оригиналних радова. Он сам прича, да га је на то потакао највише Ст. М. Љубиша, кад су се, у пролеће 1878. године, нашли у Бечу. „По ономе што сам ја прочитâ у твојијем списима — рекао му је Љубиша — чини ми се да би ти лијепо причао, само кад би једноч почео: гријешиш што мýчиш!" По повратку у Београд разради Милићевић своје белешке и, охрабрен пријатељима, штампа почетком 1879. године повећу књигу. То су биле *Зимње вечери.*

Успех је био врло повољан. Докле се писац бринуо, како ће књига бити дочекана, стигне му из Загреба писмо Ђуре Даничића и у њему је стајао овакав суд: „Ја мислим да ово дјело ваше припада међу најљепша, која има наша књижевност у тој струци. Како сам прије 30 година рекао о Бранковим пјесмама [1] да онако треба да пјева учен Србин, тако бих сада о овом вашем дјелу рекао: тако треба српски новелиста да пише. Може бити да се варам не разумијући тога посла. Али се не бих ни пред ким стидио тога рећи. Дивим се, како су вам карактери истинити, како је све живо, природно. И није само домаћи живот у вашим приповиједткама, него је у том домаћем животу и народни, политички. Ту је особита вриједност ваших приповиједака". (Предговор *Јурмуси и Фатими, Помени о Даничићу* у *Годишњици V.)*

И ако овај суд Даничићев није у свему тачан — као што ће се даље показати —, он је много охрабрио Милићевића. У успех својих *Зимњих вечери* био је још више уверен, кад у лето исте године изиде о њима врло ласкава оцена А. Шеное, тада најзнатнијег хрватског проповедача (у *Vienci* за јули), и зато је сада могао спокојније чекати суд

[1] Оцена првог издања Бранкових песама у *Подунавци* (1847.).

о својој новој књизи *Јурмуси и Фатими*, једној од својих дужих приповедака, коју је посветио свом првом оцењивачу. Даничић је посвету задовољно примио. „Осјећам — вели — само част највећу, коју у књижевности може учинити књижевнику књижевник“ (писмо 23. авг. 1879.), а и даље је с пажњом пратио сваку Милићевићеву књигу.

Од овога времена чешће се јављале књиге Милићевићевих приповедака. Одмах друге године штампао је две књиге *(Село Злоселицу...* и *Летње вечери)*, 1881. *Десет пара,* четири године за тим *Међудневицу,* убрзо *Омера Челебију*, своју најдужу приповетку и т. д. Последња чисто забавна књига било је *Насеље* (1895. год.).

Ако се узме да Милићевићев прави приповедачки рад почиње јављањем збирке *Зимње вечери*, онда се не може рећи, да је оскудица у добрим приповеткама учинила, те се његови радови тако лепо примили. Ђура и Стј. Љубиша додуше су умрли који месец пре ове Милићевићеве књиге, али им се радовима и тада указивало дужно поштовање, а Јаков Игњатовић био је на врхунцу своје књижевничке славе Али би се, надам се, Милићевићев успех могао протумачити поглавито тим, што кнежевина Србија није још имала призната приповедача из своје средине и што се према првим приповеткама Милићевићевим могло очекивати, да ће он ту празнину попунити. Јер Љубиша и Игњатовић остали су до краја свога рада, мање више, провинцијални, а и Ђурин главни и најлепши приповедачки део нема много везе са Србима с ове стране Саве и Дунава. Кад се још узме, да је реална црта у приповеци овога времена почела да се правилно цени; да се од приповетке у првоме реду тражило да изнесе живот и лица, какви јесу; да се и језику почела поклањати већа пажња — а свега је тога било у до-

вољној мери код новога приповедача —, онда се може лако схватити брз успех, тим пре, што је први критичар, човек врло јаког књижевничког угледа, дао онако ласкаву оцену. Не треба још сметати с ума ни то, да је Милићевић већ био стекао име угледнога књижевника, да је у његовим причама изнесен нов свет и да је и у самом начину излагања, поред врло много шаблонскога, ипак било и нових појединости.

Милићевић (ако се може потпуно веровати његовој књижевничкој скромности) није у својим приповедачким радовима гледао уметничка дела. Он за *Зимње вечери* вели, да нису збирка приповедака, већ „прича, црта, бележака, сцена, епизода, утисака, обрађених онако како је умео да их обради један самоук", и слободно признаје, да „приповедачка техника" није његово „благо" (предговор *З. вечерима*). Он је писање схватио као неку врсту „грађанске дужности": да читаоцима омили који крај наше отаџбине, да их заинтересује за који ред или које стање у нашем животу (*З. в.*), да би ширио мисао о народном јединству *(Село Злоселица)*, да би сачувао од заборава многу интересну ситницу, да би очувао који леп обичај, искорењо какву заблуду, указао на какво зло. Једном речи, писао је приче не њих самих ради, него онога ради, што читалац из њих има да изведе.

Он себе сматра за самоука и у овоме послу и то чешће истиче. Тако и јест. Његова лектира у Богословији била је врло оскудна. Сам је забележио (*Успомене, Годишњица* XV стр. 62.), како се у то време читала Библија, народне песме, дела М. Видаковића (нарочито *Касија* и *Велимир и Босиљка)*; помиње на једном месту да је доцније радо читао *Сербијанку* Симину; познао је, доцније, наше боље писце готово свих времена, читао је много на руском и француском, али се мучно може утврдити да је у

раду копирао поглавито једнога писца и да се његова начина рада држао. Он ипак стоји најближе народном начину приповедања: предмет из народног живота, излагање просто и јасно, украси сви из народне књижевне орнаментике.

Предмет Милићевићевих приповедака, готово без изузетка, или је какав конкретан случај, или је узет из народнога причања. Много је путовао, много се интересовао народним животом, па је у свакој прилици бележио све, што је занимљиво чуо и видео, и то доцније, према врсти предмета, обрађивао у разном књижевном облику. Тако су постале и његове приче и он код многих помиње и случај, који је дао главни основ за причање. Готово све личности у његовим причама одиста су живеле (само је име често мењано), крупније појединости одиста су се десиле, или их Милићевић није први смислио, места су верно изнесена, а много што шта чак је потврђено и несумњивим писменим доказима. У овоме погледу без мало за све радове вреди његово признање о *Селу Злоселици*, *(Успомене, Годишњица* XVII стр. 53): „Треба одбити неке приповедачке украсе, па је остало било сасвим онако". Милићевићева машта није била слаба, али је он ипак, мање више, обрађивао готове предмете, случајеве из живота. То је основна црта његових приповедака.

Кад се прочита било једна, било неколико Милићевићевих приповедака, одмах се може опазити, да је он писац, који више *види* него *осећа*. И ако на једном месту *(Путничка писма* I, стр. 94) вели: „...одох да завирим у унутрашњи живот браће моје, веселих сељака, да кроз стакло њихових очију погледам на живот, на свет", ипак није успео да тај унутрашњи живот свакада види, схвати и осети. Зато је код њега увек спољашњост више изнесена, више детаљисана, него унутрашња страна. Он раз-

влачи сцене, растреса појединости, али увек прави утисак човека који гледа, који посматра, који види и ситна спољашња обележја и врло слабе покрете, али се није упио у душу својих личности, да заједно с њима осећа радост и тугу, бол и задовољство, недаћу и уживање. Отуда је код Милићевића и у причи више описа, описа оног спољашњег: лица, стаса, хода, одела, особитости које оку *посматрачеву* говоре; душа његових личности мање је откривена.

Према томе је јасно да је овде главна описна страна, а да је радње врло мало. Личности из његових прича могу остати у сећању читаочеву и дуже време, али већином по својој спољашњој страни, по ономе што на њима може опазити и овлашни посматрач; детаљну слику њихових душевних процеса не можете у њима наћи. Зато је и утисак, који чине те приче, некако слаб, млак и залуд ћете тражити место, које вас може узбудити или потрести. По стицају прилика таквих места треба да буде, али су изведена површно, невешто, обрађена су и она описно, место драмски. И место да их читате с узбуђењем и расположењем, које осећате, кад читате *Смрт мајке Југовића* или сва јача места у Лазиним причама, ви остајете хладни и расположење вам се често није променило од почетка до краја. Примера је доста, а навешћу само један од најкарактеристичнијих. У причи *Од невоље дивљак* чобанин Никола, поштен и плашљив, као многа деца мирочка, која расту ван света, бранио је своју имовину и нехотице рано једнога напасника. И сада ће батинати њега, који се стресао, кад је чуо само да се помене то ужасно каштиговање. И ево како Милићевић изводи главну сцену:

. . .„Веселога Николу сад повале на мацке, гвозденим карикама закопчају му ноге, руке

и плећа, па га онда стану на сусрет туђи Пурко и још један пандур.

Никола је пискао и трзао се донекле, а после се ућутао.

— Доста! рече капетан с трема, кад се наврши 25 удараца.

Николу откопчаше; он лежаше на мацкама као мртвац; помогоше му да се дигне. И он уста, али изгледаше блесаст, као да је ван себе: бленуо је у људе око себе као какав брав...

— Ето видите! вели капетан: — шта му би? Видите ли како је сада миран, као девојка!

— Е па ви то знате боље! рече један кмет, гледајући преда се".

(З. вечери 107., 108.)

То је, као што се види, хладно причање једног неосетљива посматрача, онако хладно као какав комисијски извештај. А да би се то још боље потврдило, ево једног места, у многоме слична, из Јанкове приче *Кумова клетва*. Чича Срећко је осуђен неправедно на мацке и дошао је дан, кад ће се то мучење и извршити. Јанко даје две сцене: пре батинања и после њега, сам гнусан акт прескочио је. Па опет се ово с друкчијим осећањем чита:

...„Ћорави Вељко баци изломљен штап и откопча чичу од мацака. Чича Срећко ћуташе лежећи као да нема живота у њему. Вељко га згура са даске на земљу. Чича скочи; закрвављеним плачним очима погледа по сакупљеноме народу, баци поглед на Станојла, који врдаше очима.... па онда обори очи доле... Поћута неколико тренутака тако оборене главе; груди му се надимаху, руке отпустио низа се... Наједанпут му ударише сузе и он поче јецати... Докопа се оберучке за

очи, дође до крста и наслони се на њ... Онда диже главу, погледа по сакупљеном народу и пљуну:

— Срам вас било!... Зар да се овако шта пред вама деси? — Јес'!... Ви сте људи!...

Он скиде капу с главе, прекрсти се и целива онај крст, па викну:

— Свемогући Боже! Чуј гласак црва твога и саслушај молитву његову!...“ итд.

(*Слике*, изд. С. К. З. II 11. и 12.)

Разлика би се још боље опазила, кад би се упоредило неколико сличних сцена. Како се то, због недовољно простора, не може овде учинити, довољно је ако се само нагласи. Треба н. пр. упоредити главну сцену из Милићевићеве приче *Највећи страх* (*Летње вечери* стр. 298.) са местом у *Лудој Велинци* Јанковој, кад понесу Паву на гробље (*Слике* II, стр. 118.), па ће се одмах видети, како Милићевић не може да с успехом обради ниједно јаче узбуђење. Један од ређих случајева, где и његово срце проговара, изнесен је у овој књизи; то је смрт његова оца, Јована Ђака.

Једна од замерака Милићевићевим приповеткама, која је с овом поменутом по нечему у вези, то је сувишна опширност. Милићевић хоће што више да каже. У његовим се приповеткама често толико нагомила онога што је споредно, да се главно не може ни видети. Он врло често сматра да о сваком лицу треба што више рећи, истаћи што већи број појединости везаних за њ и зато су гдегде и главне и споредне личности у истој опсежности оцртане. А због тога, што се не води свуда рачуна о месту, на коме ће се што о ком лицу рећи, најчешће трпи радња у причи и слаби се целокупни утисак. Најлепши је, ваљда, пример за ово у поменутој причи *Од невоље дивљак*. Капетан је дошао,

да изврши осуду над Николом, све је спремно, ту је и тужилац и тужени и докле читалац с нестрпљењем очекује, да почне излагање, писац најпре на две стране представља капетана, па на једној износи случај, који с овим нема везе, после се, на пуних шест страна, прича о разним особинама тужиоца Смиљка и тек онда, на крају самог одељка, даје укратко оно, што се још од почетка чекало. Многе Милићевићеве подуже приче опширне су само због тога, што је у њима много непотребних детаља, што се у оцртавању личности не узимају само карактерни знаци и што се приповедање врло често прекида, да почне с другог краја. Готово сваки одељак сваке његове приче мора имати подужи увод, у коме се, најчешће, описује место и време догађаја, и мучно се може наћи случај, да се радња из једне главе одмах наставља у почетку главе за њом.

Милићевић, као што је наглашено, није уметник приповедач. Он излаже онако, како уме да прича какав народни самоникли приповедач, који је много видео, много чуо, много запамтио па прича онако, како му је згодно. Отуда се, с чисто уметничког гледишта, делима ове врсте могу чинити и крупнији приговори. Један од њих, слаба радња, већ је поменут; други је — недовољно јединство. Милићевићеве приче не чине утисак чврсте, заокругљене целине, у којој је све на своме месту и у којој се сваки део истиче према својој вредности. Место тога се опажају недовољно састављени делови, слабо спојени низови појединости, који би се лако могли одвојити. Он ће прекинути причање на месту које није најподесније и ту ће уплести нешто сасвим споредно, или ће почети причање са сасвим другога краја о нечему, што са главном ствари има врло слабу, врло ништавну везу.

И психологија му је недовољна. То се и мо-

гло очекивати по ономе, што је речено о занемаривању унутрашњега живота. Тумачење поступака унутрашњом борбом мотива већином је слабо и оскудно, а гдегде га и нема. У осталом главни поступци његових личности нису резултати пишчева схватања и његове жеље, већ оно што је у истини било. У изношењу појединих душевних расположења има и невештине и нетачности. Само један пример. У *Потурченици Лејли* (*З. вечери* стр 147.) отео је Турчин сељанку Јану и потурчио је. Од питоме Српкиње постала је бесна потурченица. За врло кратко време заборавила је све само зато, што је овде богата. Да ли је само тај разлог довољан, да се за који дан заборави и љубав према родитељима и према ваљаном драгану и према животу, који и раније није био без задовољства? Тако брзо промењеној Јани долазе родитељи, који су једва могли изићи пред њу. Ево састанка:

„Тако обучена и накићена, седећи на шилтету и пушећи наргиле, дочека Лејла ове за ову кућу необичне госте.

Максим и Тодора окаменише се кад је видеше; они не знађаху: је ли то њихова кћи, или другу да чекају?

— Отур! отур! виче ханума мало предругојаченим гласом: — одмор'те се!

Мајка по гласу познаде своје дете, па врисну и полети ближе.

— Јано, срце моје, јеси ли ти то?

— Брӓк, брӓк, стара! виче Лејла и руком одбија мајку, да јој се не примиче: — седи одмори се!“

Да је при оцртавању раније Лејле бар напоменута могућност овако брзе и потпуне преомене и јединствене равнодушности, или да је она сама одбегла за Турчина, још би у неколико био ра-

зумљив овај *први* састанак са уцвељеним родитељима. Овако је све ово и неверно и непротумачено. Таквих места може се чешће наћи.

Милићевић не долази у ред оних приповедача, који вас заинтересују обрадом, који од најобичније свакидањице створе уметничко дело. Код њега, као у старијој приповеци уопште, необичност самога предмета има да заинтересује читаоца. Он тражи и прибира интересне случајеве, који могу и својим главним цртама занимати књижевну публику. И ако је његова грађа из истинскога живота, он ипак тражи оно што није свакидање, оно што одскаче од обичнога и једноликога, он хоће романтику, а нарочито у причама из прошлости. Али та црта, поред поменутих недостатака, незгодно стоји и због тога, што Милићевић није песник, што је и његова романтична садржина сува, хладна, мртва, незадахнута топлином истинске поезије. Један од згодних примера, којима се ово може потврдити, могу читаоци наћи у причи *Момин Камен*. (*Л. вечери* стр. 1.).

Милићевићево причање је врло просто и гдегде у свему по давнашњем пропису, по уобичајеном шаблону: са мотом, са одељцима, са пододељцима, са честим прекидима, са враћањем у назад, да би се објаснила радња раније главе, са оним познатим: „Да се познамо, колико толико, с капетаном", „оставимо њега нека се одмара, а ми за то време да видимо шта Н. ради", „е, сад да се вратимо нашој познаници" и т. д. Тако је исто и подоста уобичајених личности, које помажу развоју радње: врачара, која погађа судбину, Циганин медведар, који је у служби каквог обесног Турчина, која луда, који тајанствени духовник, или су ту снови, прорицања, предзнаци, друге необичности и т. д.

У причама Милићевићевим, кад би се подвргле свестраној анализи и оштријој критици, било би за истицање и других, ситнијих, недостатака. То се

овде не чини поглавито из разлога, што на његова дела ове врсте треба гледати онако, као што је и сам писац гледао; у њима не треба тражити радова, који претендују на високу уметничку цену, већ више низ бележака, које су по чему биле интересне и које својом садржином треба да буду од неке користи. Али се баш и с те стране не може обићи која замерка. Једна је од највећих сувишно уплитање личног момента. У великом броју приповедачких радова својих Милићевић истиче себе и своје. Тако су забележене (то је још могло) и штампане многе појединости, које често нису ни од какве вредности за ширу публику; тако су, уз помен многог знаменитог, уметнуте и најобичније личне ситнице, које могу бити још од интереса, кад се уз чашу вина причају, али које нису увек од вредности, да се, штампане, очувају за „далека нека поколења". И поред честих пропратница таквих места, које би имале да потврде пишчеву скромност, читаоцу се ипак нехотице намеће расположење, које не хармонише с пишчевим правдањем. Исто тако није свуда оправдана ни пишчева тенденциозност (н.пр. његов поглед на *цело* свештенство), нити се могао увек задржавати само на предметима интересним, већ је обрадио и који сасвим свакидањи случај.

Па ипак све замерке довде изнесене треба блаже схватити, него да су чињене писцу, коме је стручни посао писање приповедака. Свака Милићевићева прича, поред тога што се, због лепа стила и чиста језика, лако и пријатно чита, од користи је и с многих других страна. Баш зато, што његови радови у главним својим цртама нису производ произвољних замисли, већ нешто везано за стварност и истинитост, имају они и другу вредност. Они пружају драгоцену грађу испитивачу нашег народног живота; они могу помоћи да се правилније

схвати многа страна духа нашега народа; у њима је очуван многи народни обичај, многа карактеристична црта простога света онога доба, када је Србија постпуно полазила за културним државама; у њима се може наћи обилато података о наравима једне земље, која је, с патријархалним схватањем у многом погледу и још са страхом, који је од угнетача вековима уливан, навлачила на се европско одело.

У оцртавању личности и њихова кретања и живота Милићевић је довољно веран и тачан. Он је несумњиво добро познавао народни живот и износио га је, готово у свему, потпуно онако какав је. Ко жели да се, бар у главном, упозна са селом, у Милићевића може наћи довољно података. Ако и није разговор његових сељака баш свуда сељачки, поступци њихови, њихово понашање, њихови погледи и покрети добро су погођени. Његове приче, у овоме погледу, згодно допуњују његове чисте етнографске радове.

Нису без интереса и они умеци, који при читању често одвлаче пажњу од главне ствари. И у њима је довољно података, драгоцених за онога, који хоће добро да позна прилике Милићевићева и нешто ранијега доба. Они кваре уметничку страну његових прича, али помажу задатку, који је писац, радећи их, имао на уму. Ти су подаци не само многобројни, већ и разноврсни, те по томе занимљиви за читаоце разних струка.

Милићевићево је причање занимљиво. И крај свих недостатака занимају догађаји из његових приповедака, занимају и ситније појединости, згодно изабране, а увек се стоји под оним утиском, да је све то што читате, и крупније и ситније, у истини било, одиста се догодило, и то појачава интерес у читању.

Језик у његовим причама, као што је нагла-

шено, врло је чист. У својој дугој књижевној каријери Милићевић је имао у овоме погледу да прође кроз разне фазе. Не само што у почетку није био чист Вуковац, него је у један мах имао с Вуком и полемику. У његовим првим радовима још је стари правопис и која славено-српска реч, али је већ у средини седме десетине 19. века почео не само штампати књиге новим правописом, већ је уносио народне речи и изразе место ненародних. Кад је н. пр. 1868. год. штампао *Путничка писма*, унео је у књигу и штампане своје раније путничке белешке, али је место *ушчатљења* писао *утисци*, м *сажаљевао — жалио*, *примећбама — примедбама*, *зверадма — зверовима*, избацивао партиципе, које је раније мењао, уносио *х* свуда, где му је место, па чак мењао и примере као *прозајичан* у *прозаичан* итд. Милићевић је, после Вука, несумњиво најбоље познавао народни стил и народни језик (о познавању крајева и народа било је речи на другом месту), те зато и његове приче могу да послуже и као обилата грађа за речник и као врло подесни примери за онога, који хоће да проучава народни говор у свакоме погледу. Те две лепе особине његова причање, језик и стил, чине, те се и његови преводи равнају с најбољим преводима у нашој књижевности.

У малом броју наших стилиста Милићевићу припада врло угледно место; у чистоти и обилатости језика требало би да послужи као учитељ многим нашим млађим писцима, као што би нам у вредноћи и преданости послу могао свима послужити за углед.

*

На почетку свога приповедачког рада Милићевић је врло ласкаво поздрављен од угледна научника, какав беше Ђуро Даничић. На завршетку рада оштро је нападнут од угледна критичара.

какав беше Љубомир Недић. Даничић је рекао: „...тако треба српски новелиста да пише... Дивим се како су вам карактери истинити, како је све живо, природно". (в. 22. стр. предговора). Недић је тврдио: „...у приповеткама Милићевићевим не налазимо ништа од онога што се од приповетке тражи: ни занимљивости, ни јединства у склопу, ни верно и истинито оцртаних личности, ни диалога, ни описа, ничега. То и нису приповетке; то су проста причања. М. Ђ. Милићевић ...није никакав приповедач". *(Новији српски писци,* I, стр. 156. и 157).

Ако је гдегод истина била у средини, то је било у овоме случају. Одушевљен народним језиком и народним начином приповедања, као и верним оцртавањем типова, без осврта на остале стране приповетке, Даничић је *прецењо* Милићевићеве приче; подвргавши најпедантнијој критици једну споредну грану Милићевићева рада, истичући нарочито њене слабе стране, а занемарујући добре, при том водећи мало рачуна о осталоме раду овога писца, Недић га је *потцењо*. Милићевић зацело није у реду најбољих приповедача, нити тако „треба да пише српски новелиста", али се наши млађи приповедачи имају многом чему научити од његова рада ове врсте, и у њима је неких одлика, које се често не налазе у довољној мери ни код наших приповедача вишега реда. Грех је дакле занемарити добре стране и остати само на замеркама. Писац ових редова тврдог је уверења, да српској књизи никако нису на одмет ни приповетке заслужног Милана Ђ. Милићевића.

*

У ову збирку, чији обим никако није довољан, нису унесени само најбољи Милићевићеви радови. Њен је задатак био поглавито тај, да се одаберу карактеристичнији примери из његових дела, у којима

је приповедање претежније, да се прикупе радови, у којима се огледају разне његове особине, не би ли се створила што потпунија слика његова приповедачкога рада. Због недовољно простора а и због жеље да се унесу што заокругљеније целине, није унесен ниједан од одељака из његових крупнијих радова, али ће бити и ово довољно, да се у главним цртама познају многе врсте Милићевићева причања разнога времена и из разних крајева.

Вражогрнац, јула 1909.

Јер. Живановић.

ОД СМРДАНА ДО ЗВОРНИКА.

Ти тражиш од мене, драги пријатељу, да ти испричам утиске, које сам изнео из својега путовања по нашој лепој Србији; да ти кажем красоте, којима сам се дивио, или недостатке, које сам жалио; ти си рад да ја читаоце твоје забавим чудноватим сценама, које хране уображење, или оштроумним примедбама, какве нико до сада није учинио; а нећеш да се сетиш да сам ја лоше среће у таким стварима. Ја не могу да ударим ни на што чудновато, изванредно, необично. Немам ти ја ни страшних часова, ни громовних ноћи у пустињама, ни страховитих сукоба са зверима или с хајдуцима. Ништа тако не излази преда ме, те да бих могао пријатно сада занимати пажњу твојих читалаца. Мој је пут сасвим прозаичан, сасвим необичан. Места стоје, као што су и од памтивека стојала; села се множе, поља се шире, шуме се узе, долине расту, а брегови се смањују и ништа више; људи сéде, деца постају људи, а Бошњаци-Турци остају Бошњаци-Турци.

По селима се множе радини-устаоци, а и расад лености није без млађика.

У варошима се туже да нема пазара и да се не може живети; међутим у свакој, и најмањој, варошици расту низови лепих кућа и варошани сви лепше живе сада него пре десетину година.

Свак види у лепшој боји оно, што је било некад или што ће доћи некад, а жеља за уживањем садашњости тако је велика, да се доброте нашега века и не опажају према оно мало тешкоћа, на које се наилази при уживању многобројних тих доброта.

Али зашто да се пуштам ја тако далеко, кад би ти најволео да знаш, куда сам пролазио и како сам путовао?

Хајде и то да ти учиним по вољи, али одакле да почнем?

Хоћу ли по историји, етнографији или географији да удесим своје одморке? И у томе, ето, нисам срећан. Зар није?

Но земља је преча од свега; на њој се све догађало, што се догодило. Од земље смо постали, у земљу нам се ваља вратити Зато, добро или зло, тек ја по њој хоћу моја писма да разложим. И прво да почнем од „Смрдан-Баре".

„Смрдан-Бара" је минерална вода ¾ сахата далеко од Лознице, а на обали Дрине, на подножју планине Гучева. Она има много имена,[1] али још није била срећна, да јој се да име, које би одговарало благословеноме раду њезиних вода; јер воде те чине чудеса над болнима: ту се спасавају страдалници, који су, годинама, од рана и других болова патили, и који су окушали, можда, све друге лекове и помоћи. „Смрдан-бара" спада у ред сумпоровитих вода и по мишљењу д-ра Линденмајера[2] а и по личним одзивима многих самих болесника, лечи: скоро све кожне болести, забатаљене ране, улоге, утробне болести, затворене шуљеве, слузавост стомака и црева, тврдоћу црне џигерице, општу слабост снаге и многе друге боље и бољетице.

[1] Зове се и: *Смрдан бара* и: *Ковиљача* и просто: *Бара*, па и само: *Смрдан*.

[2] Опис минералних вода д-ра Линденмајера у Београду 1856.

Предео је дивно пријатан, а доћи је веома лако. Склоништа, истина, нема довољно, но и тога ће бити; јер, како чујем, сада је влада одлучила учинити велике жртве на ове наше праве „источнике исцељеній.“

Од Смрдана ја бих прешао одмах на Соко, ову поноситу „цуру султанову“, која је сада само одрпана развалина, јер је враг бејаше надарио, да тако красна задева несташне Подрињце, но ми је драго задржати се мало око Сакара наспрам босанског града Зворника а и око самога Зворника.

Дринском нашом обалом намештене су, редом, стражаре — карауле —, где стража стоји и мотри, шта се на граници догађа. Карауле ове далеко су једна од друге где пола сахата а где и цео сахат, према важности места, на коме су, и свака има своје име. Кад се од Смрдана иде уз Дрину к Зворнику, онда се прођу две карауле, па се наступи на речицу Радаљ, где такође има караула, која се зове радаљска. Мало у лево находи се и село Радаљ, а у десно, преко реке Радаља, већ су њиве и ливаде зворничких Турака. Одатле почиње онај комад спорне земље, који још Турци држе, с ове стране Дрине, и који се зове општим именом „Сакар“, од села *Сакара,* које се находи у том комаду земље, готово спрођу града Зворника. Од радаљске карауле пограничка стаза оставља обалу и долину дринску и почиње у лево веругати се преко брда и думача, докле се опет, код Црвених Стена, не спусти на дринску обалу; десно пак, преко турских њива и ливада, иде се дринском долином управо к Малом Зворнику, одакле се преко Дрине прелази у град Зворник, који раставља Подриње доње од горњега.

На радаљској караули има четири стражара и

Думача — дубока долина.

буљубаша, који им је старешина. Ову службу пре неке године вршио је неки Андрија Костандиновић,[1] из села Радаља. Он може сада имати око 40—50 година. Средњега је раста, крепке грађе, чврстих мишица, лица строга, очију провиђајућих, а у целом свом држању изражава неко надмоћство и старешинство; у погледу моралном Андрија је, по сведочанству свију који га изближе познају, оличене гвоздене воље. Кад он нареди да се што уради, онда се то мора извршити, ма ни мало мање од живота не стало. Што год налаже на друге, све то подноси и сам напред. Стога се нико не жали на њега, да хоће криво, само кажу, да је претерано оштар. С таким убеђењем о својој дужности чува он границу од Турака-Бошњака и од њихове стоке, од Турака, који такву жртву служби држе да је право безумље.

Његова служба и место, где је врши, доносе собом, да он често мора да извршује своју дужност онако оштро, како мисли да је ваља вршити. По себи се, сада, разуме да је он стекао огроман број душмана међу босанским Турцима, од којих већина, мрзећи га страшно, боји га се у не мањој мери. Уза своје такво поступање у њега је живост и оштрина у језику. Плане ли најмање, из његових уста оспе се кипећа реч, која ако хвали, и Боже помози, а ако ружи, то, Боже сачувај, грдније ништа чуло се није. Много му се пута и о глави радило, али њему ни хабера није. Убеђен да ради што му треба радити, он дрско иде онамо, где му казују највеће опасности, и, доиста, тим побрка све смишљаје турске.

Кад оно године 1863. царско-руски ђенерал Тидебел жељаше да види очима тај Мали Зворник и Сакар, па, тога ради, дође у Лозницу са г. Р.

[1] Летос је био кмет у селу Радаљу, а оставио је караулу.

Алимпићем, ја се ту састадох с њима и договорисмо се, да заједно прођемо кроз то неприступно место. То је било у вече, а сутра дан, некако, не удесисмо у времену, те они раније измакну из Лознице, дођу на радаљску караулу и одатле се упуте десно, преко турских њива и ливада, к Малом Зворнику, а ја, задоцнивши се у Лозници, журно појурим к Радаљу и дознавши ту од госп. Мијалковића, среског начелника, да су они већ измакли, узмем једнога стражара с карауле и с њим и мојим пандуром, Матијом, похитам готово трком, преко турских њива, трагом њиховим. Кад помислиш, драги пријатељу, да Турци тамо никога од Срба не пуштају; да највише мрзе на Србе у европском оделу, кад им „отуда муге"; да ја тамо идем, а немам за то никакве па ни путне исправе, онда ћеш појмити, како ми је непријатно било, кад сам прво ударио на два Турчина, који тешу једну јањеву греду, па им ја назвах Бога, а они ме и не погледаше, нити тесање прекидоше. Мало затим у једном павитњаку, кроз који пролази стаза, којом идем, сретнем једну булу на коњу, а пред њом једно Туре, пешице. Како ме була виде, она своје кључусе трже на десно, па се испречи насред путање тако, да ја немадох куд да прођем. Моја бедевија стаде ђипати плашећи се од булина одела и њезина коња.

— Молим те, кадо, рекох ја, исправи мало коња, да прођем; вјерују, нећу у те ни гледати!

— Мореш проћ' и тако, ако ти је за пролажење, бејаше пријатан одговор од зворничке даме.

С тешком муком прогнам бедевију кроз павитњак и изидем на путању, те, кроз неколико минута, стигнем и ђенерала и његову пратњу. Хвала Богу, сад смо сви заједно, па што нас снађе да снађе! Да ти побројим све нас, који смо тај караван чинили. На-

Јањева греда — од јагњеда (тополе).

пред је ишао заптија Усејин, кога је зворнички мудир био изаслао пред ђенерала до на караулу радаљску; за њим господин ђенерал Тидебел, па г. Р. Алимпић, за овим ја, па за мном четири момка наше пратње и међу овима Андрија Костандиновић, о коме сам ти већ доста говорио. Наврстани тако, ми смо продужили пут кроз њиве и ливаде. Говорили смо мало; већином смо разгледали дивни положај дринскога жљеба. Турци су нас, где смо на кога наишли, гледали, заблењивши се и не одговарајући ништа на наше обично: „Помози Бог, добри људи!“ Ударимо десно од једне њиве кукуруза; у њој беше 15—20 Турака копача. На неколико дрвета у њиви вијаше се гомила обешених пушака и другог усправљеног оружја (пиштоља, штуцева и јатагана). Кад Турци опазише, да ћемо баш стазом поред ограде од њихове њиве, они се осуше низ њиву, изидоше пред нас и једни се понаслањаше на ограду, а други сташе чак на пут пред нас. Њихов изглед задавао је, у најмању руку, гнушање, ако не речем страх. Они су, обично, људи здепано крупни, ретке браде, у којој свако влакно за себе иде, дебелих грубих усана, кукљава носа, очију живих и сурових.

Така мила лица стадоше сад у ред, да нас добродошлицом поздраве! Ми смо ишли, не гледајући ништа на та кретања. Приђосмо к њима близу. Усејин, наш вођ, виче једноме од њих:

— Сабанхајрала, Мујо!

— Алахразола! — одговорише му ниским гласом, као кроз зубе, неколико њих.

Усејин стаде и поче, по обичају, редом питати

Мудир — полицијски старешина једног омањег краја.
Штуц — врста пушке (шешане).
Сабанхајрала и *алахразола* — јутарњи поздрав турски и одговор на њ.

се са сваким за здравље. Стасмо и ми, где се који затекао, кад је Усо свој ход уставио. Док ће један из гомиле рећи:

— Куд водиш, бива, ти, Усо, ове људе?

— Ја боме, брате, мудиру.

— А шта хоће они мудиру?

— Ја, боме, не знам.

— Нека се, бива, они на мах врате. Овуда није царска ћада, него тамо около....

— А — а! гукну неколико њих у мах. — Тако је, тако!

— Молим, људи, — рече Алимпић, — ми идемо к власти; нисмо какви рђави људи; за нас зна мудир; и он је изаслао, ево, свога заптију, да нас проведе овим путем, да рахатније прођемо.

— Ћујеш, коњија, мудир, бива, воћекана не суди; знадемо ми: ви хоћете на Махалу,[1] али, бива, знадите добро. да ћемо ми на Камену[2] сви изгинути, а ви тамо нећете *проудутити*.[3]

Бадава их је Алимпић убеђивао да ми немамо никакве зле намере противу њих, да то није лепо од њихне стране, да је ту ћенерал руског цара (ово их је још могло огорчити), да ми нисмо људи, којима треба пут засецати тако без узрока, Бошњаци остадоше тврди да нас врате или. најпосле, да нас натерају, да се преко Дрине превеземо у Босну, па онда куд нам је воља да идемо, али и ово тек по-

Ћада (џада) — друм.

[1] Мали Зворник они тако зову, као што и јест тек једна мала од Вел. Зворника.

[2] Пре него што би се, идући уз Дрину, ушло у Мали Зворник, мора се проћи кроз један просечени камен, који се с висине брда, у три крака, спушта до у саму Дрину.

[3] Зворничани и Сакарџи држе, да, ако се пусти којигод Србин да прође преко Камена и Малог Зворника, да ће тај самим тим проласком проницети удут (границу), па онда оста то све српско до кијамета.

сле велике муке. Г. ђенерал је за све то време седео на коњу и ћутао. Г. Алимпић се трудио од сваке руке, да образуми дринске синове ислама, но у залуд. То је полемисање трајало скоро један сахат. Кад не даду преко Сакара, а смиловаше се да нас не терају натраг, онда ми пристадосмо да пребродимо Дрину и у Зворник пређемо, па већ одатле куд да Бог. Но они још нису веровали, да ми то истински хоћемо, зато, да не би ми ипак ударили на Мали Зворник, одредише између себе двојицу, да нас прате. Један од ових, пролазећи поред наших пратилаца, смотри Андрију па цикну:

— А шта-ш ти овдје, Андрија?

— Пратим ове људе, — одговори овај.

— А знаш ти, болан, да никакве илаке немаш у босанској земљи?

— И не тражим ја ту ништа; но ми је заповијеђено да ове људе пропратим.

— Јок, бива, ти даље не мереш, него се на мах врати!

— Прођи се, Авдија, Бога ти, празна разговора.

— Шта прођи се? Шта прођи се? На мах се враћај, ако ти је глава драга; ти си свјем нама Турцима овдје уљега' а овдје нжљега' (показа први пут прстом под грло а други пут на теме). Бива, још је ту било наћелника и властника, али твојега зулума, ље. није било. Ја теби говорим кâ ћоеку, кâ коншији, као досту: прићерај, Андрија, бива, ако мое гоеће прић прео врзине, а ја ћу прићерати, ако отудјекана ваше прић, а ти кубуром бијеш мое гоеће, мојега хранитеља, а?

— Не дам ја уредбе вријеђат', Авдија. У вас говеђа куга мори....

— Јок, вала, повикаше више њих, — Андрија не може ићи даље овамо. Он је свјем нама дин-душман.

Илака — мешавина.

— Ако ви враћате Андрију, рекосмо им ми, онда вратите и нас све: ми без њега не можемо; он ваља да нас проведе.

— Е, бива, куд гођ ће вас провести он, провешћемо вас ми, само он нека не иде даље у босанску земљу.

Чинило се да су Турци сада сав гнев на Андрију обрнули, а нама су се одобровољили.

Опет се мучи г. Алимпић, да их убеди, да је Андрија само слуга; да врши, што му се заповеди, и да ништа од своје памети не ради. Докле смо ми овако неким смирено убеђујућим тоном говорили, дотле је Авдија за свој рачун, оделито од других, викао Андрији:

— А што ми се присмијеваш, кад ти се жалим и молим, па ми још говориш ријечи, какве ми турска уста још нијесу рекла, рајетине један, а?

Андрија плану као жива ватра, левом руком потеже дизгином коња натраг, а де.ну спусти на пиштољ па се продера:

— Једну мање, Авдија, јер се само једном мрије!

— Андрија! цикну г. Алимпић, — језик за зубе!

— Е, дође довде, господине! (показује грло прстом.)

Настави сад опет г. Алимпић, те се мало утиша та распра и тек које-како да пођемо даље, кад груну пушка као тресак, а у њиви под једним дрветом, где је турско оружје стајало, разли се дим, да се ништа не види. Ту је тренутак био колико цео дан. У један једини часак све нам страхоте изидоше пред очи. Ја погледах у наше момке, а у њих свију запете пушке у рукама, а лица одважена на свашто. Турци пак сви зинули онамо на дим и као да се чуде шта је то. Дим се разби по ваздуху и ми видесмо једно Туре, које је чачкало нешто око

Рајетин — један од раје (поданика), овде у увредљивом смислу.

пушака, док једну није окинуло. Је ли ово било случајно или навалице, не знамо, али Турци, после тога, посташе блажи а ми мало оштрији, и тако нам не кратише више ићи даље и с Андријом. Ипак су она два одређена нам девера, Авдија и још један Турчин, ишли поред нас. Авдија је ишао десно од нас и набрајао свим путем Андријине зулуме, па, већ на послетку, каже:

— Е, вала, моли се Богу и овим људима, а да си ти, без њих, наступио на босанску земљу, не би се, бели, наносио главе.

— И синоћ сам и јутрос ја пролазио овуда те ишао на скелу, да вичем мудирова заптију, а ти, кукавицо, кујеш под брестом косу па се чиниш да ме и не видиш.

— Андрија, не одговарај, виче г. Алимпић.

— Е баш се не може, господине.

Затим је Андрија ућутао.

Авдија је још којешта набрајао и претио.

У таком милом друштву и с таким пријатним разговором дођемо до наспрам Зворника. Ту је Дрина пресекла један ланац од планина и продрла из горњега у доње Подриње, те тако сада и с десне и с леве стране те реке високе стене спуштају се до у саме воде њене. На левој обали, на самим тим стенама, озидан је град Зворник, који се спустио, идући за стеном, чак до у таласе дринске; на десној пак обали исто се тако спушта трокрака стена до у Дрину Ову стену зову Зворничани „Камен“ и док се кроз њене просеке не прође, не може се ући у Мали Зворник и, даље, у село Сакар, као што се ни на левој страни не може проћи из доњега у горње Подриње иначе, мањ кроз капије града Зворника. Ми смо се уставили на десној обали дринској, испод „Камена“ а спрећу Зворника. На „Камену“ су стајали оружани Турци, њих 10—15, а на левој обали Дрине, мало испод града Звор-

ника, беше неки чудан скуп света, стоке и пртљага. Преносе се неке ствари; води се разна стока; иду жене и деца; трче људи, једни тамо а други онамо, као да је неки, сасвим необичан, панаћур.

Ми смо стајали и гледали Зворник, гледали смо ту вреву од света и стоке, гледали смо и „Камен“ и на њему барикаду и Турке, који стоје спремни да нас одбију, ако наканимо туда да прођемо. Међутим наш Усо виче, колико га глава доноси:

— О, О, О, О, Мехо! Море кажи мудиру да су, ево, дошли ови људи и приђерај скелу овамо, приђерај!!!

Лагано све иде у Мухамедових следбеника, господски се у њих сви послови врше. Ми смо дуго, дуго чекали, да се „скела приђера“. За то време она два наша пратиоца Турчина стоје код нас и сваки а нарочито Авдија по неку нам приговара. Ђенерал Тидебел није ни одјахао, већ седи на коњу и ћути, ја и г. Алимпић били смо одјахали, па разгледамо, како су дивне околине и како је гнусно све, што је дело руку њихових становника. Наши момци и Андрија држе наше и своје коње и сматрају, шта се око нас збива и шта може још бити. Од оних на Камену Турака дођоше, један по један, њих неколико к нашим момцима. И ако сви изгледаху мирољубиво, опет се свако са страхом и мржњом на Андрију пречио. Један између њих, угледавши Авдију, повика:

— А шта-ш ти ту, шашкъне један? У њиву, у њиву! Глај ти њега! и Авдија се одмах одшлуња. Ово је био Авдијин отац. Он приђе ближе момцима. Имао је за појасом пиштољ, а на рамену косу, за силајем пак стајао му је хлепчић, од кога је само два три залогаја појео био. Пришавши к момцима, он спусти косу на земљу, па дубоко хукну и, ни пет ни шест, поче овако:

Шашкън — глупак.

— Та, за Бога, шта хоће тај Милошевић од нас? Зар му је мало? Зар му је мало што почини толики сијасет?

Момци се згледаше; нико неће да се пушта у разговор, а ја се, као преко рамена, умешах и запитах га:

— А шта вам чини Милошевић, коншија?

— Како, шта чини, весео био, кад ето евта дана има, како воће нико не спава, те сад ће доћи удутџије, те сутра ће доћи и, ето вас, дођосте; ја би ах, жљеудо, окусио хљеба, па ми, ето, загрцну у грлу, кад виђех онога мога шашкъпа (Авдију) уз васке. Бојао сам се да не заметне кавгу, е га знам да је налетљив, а зор му и јесте, бели. Ето, бива, сви смо се воћекана узбунили, нити се има сапка ни станка.

— Па ми, коншија, нисмо никакве удутџије, ми смо само путници људи и ништа више.

— Јами, ћоеће, таких разговора, знамо ми; тако му је и отац радио: пошљи путнике само да прођу, те они проудути, па онда оста до кијамета његово, а сиротиња турска да скаче у Дрину.

— Та не жели он зла никоме а камо ли сиротињи, мој коншија; он жели, да је свакоме добро и свак да пева и своју веру да верује, само опет нико своме коншији да не чини зла.

— Неће, ја! А што оне посла у гурбетлук, (показује руком на онај народ преко Дрине)?

— А ко је оно коншија?

— Несрећни Соколљани и Ужичани. Били оџаковићи, па сад несретниковићи; прави гурбети.

Милошевић — Кнез Михаило.

Евта — недеља.

Удутџија — онај који одређује границу.

Гурбетлук — прошња (Гурбет — циганскн, чергар).

— Е, коншија, не ваља грешити душе: они су сами криви својој несрећи.

— А које су јаде могли скривити?

— Нису хтели с миром, коншија; хтели су да нападају сваког; хтели су да срчу из туђег чанка, а свој да чувају, или га ни имали нису, па зато су прошли онако.

— Е, богме, они нама то не казују; а ако је тако, онда је друга; свак свој топрак ваља да чува.

— Тако је, и није друкче, коншија! Нашему Господару нема зарара (штете), што ће ко клањати и турску веру веровати. Он хоће да свак буде поштен човек: да се труди да има свога хлеба од свога зноја, па да се не боји никога, а нека верује, како му је души драго.

— Душа ваља, и отац му је био у томе душеван; ако и он узради тако, даће му Бог...

— Хоће, зацело знај, коншија, и свакоме то кажи.

— Е, мало ми лагну воћекана (показује руком јабучицу).

У то приспе, на једној лађи пуној соли, зворнички мудир овамо к нама, с великом свитом ерлија, Турака. Ђенерал одјаха с коња, коракну два три корака к њему на сусрет, рукова се с њим и рече му немачки, да му благодари, што је чак овамо пред њега изашао. Г. Алимпић каза то српски и они ерлије узеше да преведу мудиру ту беседу, јер он, као Стамболија, не зна ништа српски. Преводећи ове речи: „Госп. руски ђенерал поздравља г. мудира и благодари му, што је чак овамо пред њега изашао", они казаше мудиру, да га поздравља московски падишах. Г. Алимпић, знајући и сам нешто турски, исправи ту погрешку, но ми се ипак пријатно насмејасмо зворничким језикозналцима.

Ми се ту потужисмо на Турке, што нас уставише доле на путу, и заискасмо воће, да нас проведу на десну обалу Дрине преко Камена, Малог Зворника и Сакара до на Црвене Стене, но сад чујемо, колико много тешкоћа стоји на путу тој нашој намери.

— Махнитиња, вели тумачи мудирови за Турке; — не зна ништа кâ марва; они су у Камену одрасли, па, бива, нијесу ни виђели људи; другојаче, они би и по вашему одијелу познали, да ви нијесте никаки рђави људи. О, шта ми муке с њима имамо сваки дан!

И тако се све сведе на то: да и они потврдише, да су Сакарци и Малозворничани неваљали људи и више ништа.

На захтевање наше, да идемо нашом десном обалом Дрине, рекоше нам:

— Вјерујте, нећете моћи проћ': башће су, зерзеват је, све је то преорано, нејма пута, и баш не морете проћи; него прећите онамо у босанску страну, па је тамо ђада као длан.

Кад није друкчије, ми пристасмо и на то. Сеђнемо у лађу, а ја се топло замолих Богу, да она не исплови спрам оног соколског света, те да ме тамо не би нашао и познао мој хоџа Пита, коме сам, на годину раније, прорекао пропаст Сокола, па не знам шта би могло бити сада, кад би ме видео и познао, онако љут, у Зворнику. Дао Бог, ми изидосмо више од тога света и одосмо мирно у мудиров конак.

Ево нас у граду Зворнику, узданици потурчене Босне.

Ух, какав је Зворник!!

То ћу ти, драги побро, казати у другом писму, ако узимаш стрпљења и воље ломити се са мном преко оних стена и невоља.

За сад до виђења!

Путничка писма, 1868.

Махнит — будала.
Зерзеват — усеви.

ХАЈДУЦИ.

(БИЉЕШКЕ С ПУТА ПО РУЈНУ)

„Ако хоћеш да се осветиш Турчину, моли Бога, да пропије ракију; а ако хоћеш да се осветиш Србину, моли Бога, да оде у хајдуке“.

НАРОДНИ СУД.

У пошљедњих петнаест-шеснаест година често сам путовао кроз Рујно и Стари Влах. Тамо сам се наслушао разнијех прича о хајдуцима, од којих готово увијек страда тај крај наше отаџбине. Биљешке своје о њима из разнијех путовања и из разнијех прилика прибрао сам овдје и уредио у неколико чланчића, који се могу прочитати на доколици. У њима нема ништа умјетничко; а ако се нађе гдје што занимљиво, заслуга је ствари а не мојега пера, које је тупо за послове умјетничке.

Прве белешке о хајдучији по Рујну находе се у Милићевићевим *Путничким писмима* I (1865.). Описујући Стари Влах, наводи и две „особине народа овога краја. Прва је чувени ужички шеретлук, а друга ајдуци“. *У Путничким писмима с разних страна* (1868.) прештампава ранија писма, мењајући поглавито ненародне речи. У одељку о хајдучији има и неких нових појединости, а чешћа је измена у томе, што су сада узета пуна имена место ранијега Н. Н. Овде су те белешке допуњене, раширене и разрађене. У Милићевићевим приповедачким збиркама једино су *Хајдуци* писани јужним наречјем.

Још ми ваља казати да сам ове чланке писао јужнијем говором зато, што тако говоре и сви они, о којима је овдје ријеч.

I

Златибор.

„У селу Турци — у гори хајдуци!“

Не знам ни за што ни кроза што, али име *Златибор* већ пријети сасвијем да утамани старо име *Рујно*. Ваљда пред сјајем злата мора да мркне све, па чак и стара рујева боја?! Још живе капетани „среза рујанскога“, а већ се давно заборавило да се до године 1855. звало и писало *Рујно* оно, што се данас *званично* зове и пише *Златибор*. Онда је *Златибор* био дио „рујанскога среза“, а данас *Рујно* није ништа у *срезу златиборскоме!*

Ето како ми нехотице, али врло успјешно, таманимо споменике из старога својега доба. Имамо ли гробнијех плоча и крстова са старим записима знатнима или незнатнима, нама у срећи дође и који прота, који те крстове почупа и баци звонари у темеље, а око цркве раскрчи ширину — кад припети поповски коњи пасу по порти, да им не буде никакве сметње; плоче пак нареди да се разлупају и узидају у нову цркву — да се закоље мајка, те да се нахрани ћи! Је ли се гдје очувала каква србуља, остатак некадашњег просвјетног рада нашијех предака, или који стари антимис — оглед старога веза и умјетности, зацијело ће се наћи и који „ревнитељ благочинија“, који ће све то побацати у ватру,

Србуља — српски рукописни споменици из старе наше државе.

Антиминс — освећено платно на Часној трпези, у које су ушивене честице мученичких моштију. Представља плаштаницу, којом је било повијено Исусово тело.

или укопати у земљу, да се „светиња не скрвнави". Јесу ли Турци, ово зло нада сва зла, попаливши цркве и нагрдивши светитеље, оставили зидове и записе на њима, не брините се, није Раде Неимаре без пошљедникâ, а они ће све то замазати дебелијем малтером, да не вријеђа њежне очи данашњега наимарског укуса. Ако су се још гдје одржале старе игре и обичаји, другови и свједоци судбине нашијех старих кроза сву тешку историју нашега народа, знајте да је ту већ дигнута десница „господина" попе и капетана, прва — да куне, а друга — да каштигује то „ширење сујевјерја по народу". Гдје се још нијесу заборавила стара имена кнежина, варошî или селâ, ту удворни укус потомака онијех предака, који ове земље отеше од Турака, трчи, да замијени старо новим, нечијем уху „благозвучнијим" именом!

Није ли, дакле, истина да се ми свуда и свагда трудимо, да снажимо историјску несвијест у народа својега?...

Ко смије, послије тога, двоумити о нашем родољубљу, о нашој мудрости, о нашем провиђању: куд шта води и шта ода шта бива?

Него ми почесмо говорити о Златибору Да се не удаљавамо од предмета; може нам се за час одузети ријеч...

Данашњи златиборски срез заузима пола старога Рујна. Прави Златибор зове се онај заталасани брдоравањ међу висовима: Градином, Грудом, Торником, Чиготом и Муртеницом. Он има у дужину 6, а у ширину 2, 3 до 4 сахата. На њему већ нејма горе, осим по нека борова редотач; али расте

Раде Неимаре, који се тако често помиње у народним песмама, у истини је био чувен неимар. Звао се Раде Боровић и има запис, да је зидао манастир Љубостињу (крај 14. века).

Редотач — кад се нешто (н. пр. шума, усеви и т. д.) прореди, каже се редотач.

бујна паша за стоку и пресијецају га небројени потоци и рјечице.

То је прави Златибор.

Али пошто се данас и цио златиборски срез често назива Златибор, то ће и у нашем причању ријеч та значити некад брдоравањ, а некад сав срез — како гдје буде потреба.

Клима је у Златибору оштра готово за све воћке и усјеве; осим ељде, ражи, кромпира и нешто кукуруза, све друго вене пред оштрином златиборске хладноће. Али је зато обилно питне паше за стоку ситну и крупну.

Насељеност је на том крају тако ријетка, да често на ширини од 6 сахата у четврт нема ни једног села! И у самијем селима куће су тако раздалеко једна од друге, да није прича већ цијела истина, да се нурија једнога попа пружа читавих 8 сахата мјеста.

Сељачке куће у Златибору, као грађевине и као зграде за живљење, далеко изостају од кућа свију нашијех сељака. Има истина и по нека шиндралија, с мрачном собом и с чађавом кујном, али су друге — готово све из реда — кровињаре, лубнице и кулаче. Једна од овијех пошљедњих цијенила се 1863. само 4 динара!

У Златибору има девет великијех државнијех суватâ; то су девет пространијех пашњака, у којијема се сваког љета тови небројена марва.

Рујанци вјерују и увјеравају друге, да је месо од стоке угојене у Златибору слађе од меса сваке друге стоке.

И ако је народ тако оскудан; и ако су куће тако негледне и неугодне: опет онај, који пропутује

Шиндралија — зграда са дашчаним кровом.
Лубница — кућа или колиба покривена кором од дрвета
Кулача — колиба налик на шатор.

тијем крајем један пут, жели да прође и други пут. Зашто је то, не умијем казати, а мене је лично тамо вукла љепота природе у опште, оштрооумље онога планинскога свијета и мелодијски јужни говор, кога се човјек не може сит да наслуша из уста бистра и рјечита Рујанца.

Колико су ови људи бистри, колико су лаки да схвате што виде и чују, показује појав, који досад није објелодањен ни у једном крају нашијех земаља. Тамо има села, у којима мало које чељаде не зна читати (много и писати), а ниједно није ишло у школу. Сви се уче самоучки и једно од другога, као што се уче плести котарице, шарати преслице, градити ралице, кола и друго. А пословички, од неколико руку, знају говорити не само људи и жене, него и чобани за овцама.

Од неког времена почели су наши љекари упућивати по кога болесника, да проведе љети у Златибору по неколике недјеље у борју и јељацима. Ако је вјеровати оном што се прича, мало се ко вратио отуда, а да се није хвалио по повратку. А док се некад забјелуцају на Чиготи, на Груди, по Торнику, на Смиљанића Закосу, или на Цареву Пољу, чисте гостионице за љетње путнике, колико ће њих, сједећи на тијем висинама, гутати очима природне љепоте, које су се разастрле на сваку страну! На исток одатле виде се, као нешто срдити, обли Овчар и оцијепљени Каблар, можда зато што их је раздвојила бујна Морава; на сјевер ћуте већ за облаке припојени: Маљен, Букови, Таор и Јабланик; на западу су понајближа брда: Груда, Шарган, Тара и Звијезда; а на југу је тек право чудо: иза дробнијех најближих висова босанскијех и херцеговачкијех, којима се не да ни број ухватити, ни облик описати, помаља се снијегом покривена Љубишња и румене се према јутарњем сунцу дивотни Комови и Дурмитор.

Кад очи све то сагледају, онда душа осјећа потребу да се диви нечему незнаному, нечему бескрајному, нечему — што срце умије да осјећа, а језик не умије да искаже,....

У средини овакијех позорја човек може да пожели и оно, што не само не може да буде, него може и смијех да изазове. Хтјело би му се да се дигне из гроба послије једно сто двје ста година мирна живота и разумна рада! Бар би му имале очи на што да погледају!.....

Али се у Златибору, поред свијех тијех тако примамљивијех љепота, мора врло често да помиње једна ријеч, од које човјеку, особито варошанину, расте капа на глави... То су *хајдуци!*...

II

Одметници.

„Орах, копах — не дадоше Турци;
Чувах овце — поклаше их вуци;
Узех пушку, одох у хајдуке".

НАРОД. ПЈЕСМА.

Под стрменим окомцима планине Звијезде, крај бистре, живе рјечице Раче, пола сахата на исток од Дрине, а три четврти сахата на југ од Бајине Баште — манастир је *Рача*, задужбина Краља Драгутина (владао од 1276.—1282.).

У почетку овога вијека манастир овај бијаше кост у грлу дахијама, јер у Рачи бијаше игуман онај Хаџи-Мелентије, који „знаде злато растапати и са њиме ситне књиге писат'; око себе рају свјетовати, а даије цару опадати".

Од старине на велику гласу, находећи се на мјесту, које само собом уљева у душу неку смјер-

ност пред величанством дјелâ Божјих, Рача је свакад привлачила побожне душе из српскијех крајева. Многи ће Подгорац, па и Колубарац, преко свију брда и долина, запети, о Малој Госпођи, чак задужбини Краља Драгутина на богомољу и да види велики сабор, који се тога дана сабира у Рачи.

Десивши се једном о Малој Госпођи на томе сабору, веома се обрадовах, кад ми показаше чувенога хајдучкога харамбашу, *Павла Јелисавчића*, који је, хајдукујући од 1842. до 1859., био изашао на глас по свој Србији, Босни и Црној Гори. Предавши се власти, године 1859., Павле је постао неки старјешина над дринскијем караулама. Он је родом са села Заовина више Раче; тада је већ био прешао пола вијека, али још бијаше ока жива и држања опрезна. Мада је био у пуној слободи, опет он — стари одметник — никад није хтио сјести другојаче, него да су му леђа чим било заштићена, дрветом, зидом или каменом, а људи, с којима се разговара, да су му сви на очима!

Пошто се познасмо и упитасмо, намјестисмо се на манастирској диванани, да се разговарамо. Међу тијем доље око цркве, а и око порте, ври сабор као мравињак. Желећи користити се овом приликом, ја одмах приступих к ономе, о чем сам мислио много пута.

— Вјере ти, Чича-Павле, упитах ја — зашто се људи у овом крају одмећу у хајдуке, кад је то лош и мучан занат?

— Како који, господине, одговори ми старац лаконски.

— Зашто си се одметнуо ето ти? упитах ја даље.

— То ти умијем казати најбоље, рече он.

— Дèла, срећне ти!

— Било је то поодавно; још је у Рујну судио

Лаконски — врло кратко.

сердар Мићић, кад мој отац, Радован, сретне неке босанске Турке, тројицу њих, који су прешли доље на Бајиној Башти и пошли к Ужицу, и потуче их. Коње и њих с одијелом затрпа у неку думачу на Пониквама, а узме им само оно пара што су носили.

Не прође много послије тога, а из Сарајева стигне Кнезу Милошу писмо, да је нестало тијех Турака. Кнез Милош пише сердару Мићићу. Мићић, који је познавао све људе у Златибору и знао ко шта може учинити, зовне оца мога и упита:

— Радоване, нестало је некијех Турака од Дрине до Поникава; ако их нијеси смлатио ти, не знаш ли ко је?

— Богме сам ја, одговори Радован, — а нико други!

Мићић одмах пошље оца мога у Крагујевац Кнезу Милошу. Тамо опет испит:

— Јеси ли ти побио Турке?

— Јесам, Господару!

— Зашто, од Бога не нашао?

— Да их је мање, Господару!

— Па оно су људи трговци.

— Ја то нијесам разбирао.

— А шта им узе?

— Ништа друго, осим оно мало пара. Друго све скрхах у једну думачу.

Пише се и све се нађе, чак и мали ножићи њихови.

Радован остане у Крагујевцу неко вријеме, па га отуд Кнез Милош пошље Мићићу и доцније је био буљубаша доље на рачанској караули.

Једнога дана кажу момци Радовану, да онамо на босанској страни, код турске карауле, има дебе-

Јован Мићић рујански сердар, јунак из првог и другог устанка, постао је 1819. кнез а доцније и сердар у Рујну. Умро је у Гургусовачкој кули 27. децембра 1844.

лијех ћурана, па би њима било драго да онима, који чувају од Срба Босну, узму пециво испод носа!

— Како ћете прићи Дрину? упита Радован.

— На кладама; пусти ти нас, буљубаша, па не бери бригу

— Вала ић'те, рекне он као од шале.

Момци прићу, ухвате два ћурана, пренесу, испеку и поједу у сласт.

Е, али се дотле већ увео у Србији неки нови ред; измијењали се људи; дошли непознати међу непознате, па им је, као оно варошанину у гају, свако дрво цер!

Прочује се у Ужицу да су покрадени неки ћурани, да су стражари прелазили преко Дрине, и још шта ти ја знам! Власт ужичка пише рачанском капетану, мимо Мићића, да пошље тога буљубашу Радована у Ужице. Капетан га упути с писмом суду. Радован дође у Ужице; руча у механи, распита: ко су ти људи у суду? Механџија му покаже имена судијâ. Радован није познавао ниједнога. Сад он помисли: да идем у суд, тамо не познајем никога; судије ће се бечити на мене, а ја на њих — не могу! Али шта ћу с писмом? Њега ваља предати ком пише. Радован зовне једног познаника, пружи му писмо и рекне:

— Славе ти, дотурићеш то писмо суду; немам кад ја, журим се кући.

Познаник преда суду писмо. Радована потраже пред вратима, да уђе у суд, нејма га; потраже у механи, нејма га; у вароши — нигдје Радована!

— Е баш је отишао у хајдуке, рекне један судија.

Одмах капетану писмо: „да се Радован дотјера везан". Капетан га зовне, обезоружа, веже и с два пандура пошље у Ужице.

— Мени је тада било, продужава Павле, 17 година и био сам у Мићића пандур. Кад чујем

да оца мога везана гоне у Ужице, зовнем одмах својега брата од стрица Луку, те изађемо пред пандуре, отмемо мога оца и одмах се сва тројица одметнемо у гору! Ето како сам ти ја постао хајдук! Отац ми, и брат Лука, наскоро погину у потјери, наша се кућа раскопа, читава се села раселе и толики људи изгину, које од нас, које због нас. Сву ту несрећу учини несретни Миљцо за два ћурана! Нека му Бог суди за то!

— Већ твоје и твога оца одметање сасвијем је друго; али зашто се ето и данас људи одмећу, а нема ни турске силе, нити друге какве невоље?

— Нема, истина, турске силе, али има људске муке. Има, не дао ти Бог патити, такијех мучица међу овијем људма, да некад хоће душа на лакат да изађе. Стари су се лијепо молили Богу, да их „сачува од турске силе и братске пизме"; а некад је и сама кметска сила тежа од турске.

— За Бога, Чича-Павле, над кметом има капетан, да стегне кметску силу, кад би она хтјела да прије̂ђе у зло.

— О, мој господине, па и капетани су људи; и њих има добријех као добар дан, а има их такијех, да се чудим како њихове жене и дјеца не побјегну у хајдуке од њих. И најпаметнији се човјек малко похаси, кад осјети велику власт у шакама, а лакоуман полуди сасвијем! Ја знам једнога капетана, у кога, послије ручка, кад устане од спавања, бјеше нарав као, Боже сачувај, у згранута; једном он изађе из собе послије спавања, а један сељак му рече: „Помози Бог, господине!" Док ти се он дрну, шчепа човјека за прси и гурну низа степене, те у мало, сиромах, врат не сломи! А прије неки дан, овај наш добросретник (показује главом на капетана у порти) истуче момка на свадби, на правди Бога, и сад чујем да се момак одметнуо!...

— А зашто га истуче?

— Ни за што. Каже: „Што ти је та кошуља тако куса, да ја морам да гледам у твој тур, кад ти играш?!“ И обори га, па 25 као једну. А у момка је кошуља као и у другијех момака; само се њему тако учинило и може му бити да бјесни!...

— Слушао сам, рекох ја, — да се неки одмеђу, да се наносе лијепијех хаљина; да ли је то истина?

— Да ви'ш има и такијех. У мене бијаше једном у чети један момак, који причаше сам за се овако: „Море, кад сам слушао, како се уз гусле пјева за хајдуке; како они хитро гађају, како вјешто погађају, како дијеле добит; како се хајдуци одијевају, како им се сијају токе на прсима — одметнуо бих се, да бих знао погинути други дан“.

— Има ли, Павле, у хајдука каква реда, каквијех правила за четовање; колике су вам чете и како се кад владате?

— Ја сам хајдуковао с повећијем четама; некад сам имао и по 20 друга; али има чета и од 6—7 људи. Свака чета има свога харамбашу, кога дружина слуша без поговора.

— А ако који не послуша? упадох ја у ријеч.

— Одмах на поље из дружине, или куршум у прси!

— Кад се двије или три таке чете здруже, да заједно нападну, продужава Павле, — онда над свјема узме власт онај харамбаша, који је дотадашњијем јунаштвом најчувенији.

— Шта бива, кад харамбаша погине?

— Изабере се одмах други гласањем.

— Како дијелите добит?

— На све једнако, па сваки од свога дијела одваја по нешто и даје харамбаши, те тако он има више од другијех.

— Како се владате, кад се који рани у боју?

— Рањена хајдука дружина не оставља без велике невоље. А који погине, тога Бог да прости!

Њега укопа или власт или јатаци. У најстрашнијем часу чета се никад не расипа, него или умичу сви, или гину сви на једну гомилу!

— У које доба од дана обично нападате на куће?

— У први сумрак, рече смијешећи се игуман, — то и ја знам.

— Да, у први мрак, прихвати Павле, — кад су сви кућани дома, те ми можемо све да их узмемо под своју руку.

— Догађа ли се да вас гдје одбију?

— Те још како! Једном смо нападали на кућу једнога попа доље у ваљевској. Бијасмо чули да је у тога попа остало благо војводе Петронија Шише, који је погинуо на Засавици. У први мрак бäнемо пред кућу, и одмах двојица узму попа међу се. Кажемо му да смо *горски цареви,* да је наш закон у силају, него нека нас слуша, ако жели да му се прође о мање муке.

Поп се изговараше да хоће да служи вечерњу, али и ми одосмо с њим у цркву. А у попа бијаше брат, опет поп, а туп па већ зарубљен. Поп се довијаше од сваке руке да умакне, али наша стража стојаше на обојим вратима црквеним. У пола вечерње повика поп из олтара.

— Ух, ојађен ја, заборавих код куће требник!

— Ево га овдје, одговара недосјетљиви му брат иза пијевнице.

— Није тај; они ми велики треба!

— Па они велики ово и јесте.

Поп погледа брата свога тако, као да би га хтио пресјећи очима, па узе књигу и врати се у олтар, те довршн вечерњу.

Послије вечерње одемо ми с њим у тор, на-

Петроније Шиша из Старога Влаха био је у Карађорђево доба старовлашки војвода. После боја на Равњу, при одступању, Шиша је остао с Буљубашом Зеком последњи и ту с њим погинуо.

пипамо најдебљу двиску, закољемо је, одеремо и приставимо нешто да се кува а нешто да се пече. Поп је морао сам редовати око вечере; брат му је сједио међу нама; а попадија је спремала суде за вечеру; на обојим кутњим вратима сједјела су по два хајдука, те чувала стражу. Нико жив из попове куће није могао измаћи, да што јави у селу за нас. Сједећи поред ватре, ја извучем из пушке шипку и гурнем је у жеравицу, да се усија, те њоме да боцкам попа, ако одмах не каже паре. Поп, пјенећи лонце и разговарајући с хајдуцима, није то ни опазио. На један мах му попадија проговори нешто пословички, али таком пословицом, да ми ниједан не разабрасмо. Поп малко поћута, па онда погледа у једна врата и рече:

— Ух, та нејма соли! И у тај мах јурну као стријела на она друга врата; прескочи преко стражара, умаче у мрак и они час опали пушку и повика:

— Хај, помагајте, ево хајдука!

Мало час, запуцаше пушке сасвијем с противне стране. Ми поћипасмо; остависмо и вечеру и попову кућу, па стругнусмо уз липар.

Тако се поп ишчупа из нашијех шака, и ми одосмо на другу кућу, те се накнадисмо и за њега.

— На кога ви највише мрзите?

— На онога који нас проказује старјешинама; а прави хајдуци нападају и на оне, који сиротињу глобе и кињe.

— Како на путу сретате путнике?

— Како кад и како кога. Најбољи смо, кад пострemo на друм шарпељ, па иза јеле викнемо:

— Себе не угаси, а мене украси!

Двиска — двогодишња овца (или коза).

Шарпељ — кожна прегачица, која се носи низа слабину, да не би оружје непосредно додиривало одело.

— Али за ког знамо да ће се цапати, ми га оштрије и сретамо.

— Шта обично радите, кад дођете коме на кућу?

— Уцијенимо домаћина према његову имању, или према кривици, ако га каштигујемо за какву кривицу, па нам он или дâ уцјену одмах, или му ми оставимо рок и одредимо мјесто, кад и гдје да нам дâ уцјену. Послије тога из те куће одлазимо, не хотећи се ту ни воде напити. Ми једемо и пијемо само у кући пријатељској, или у оној с којом хоћемо да се опријатељимо, ма да јој што и узмемо.

— Шта обично радите дању?

— Дању смо на данику: спавамо, одмарамо се, чистимо оружје и причамо. Даник тражимо на мјесту високу, отворену, одакле наш стражар може да види далеко на све стране. На данику нијесмо никад без стражара.

— Шта хајдук сматра да му је срамота и гријота?

— Вјеру хајдук не гази никада, из пријеваре не удара ни на кога, него и у најстрашнијем часу излази с кременом и правим својијем именом пред противника; даље, ми никад не нападамо на чиновнике, ма да нас они гоне: „они то чине по дужности"; никад не отимамо данка од кметова, јер је то „сиротиньска мука"; посте постимо; Богу се молимо и цркви прилажемо.

— Како се владате, кад вас опколи потјера?

— Без големе невоље никад први не измећемо својијех пушака, које смо из заголе пунили. У месо гађамо, само кад своју главу заклањамо; то чинимо, да не озлојеђујемо људе против себе.

— Куд се дијевате зими?

— О Митрову дне урочимо, гдје ћемо се састати о Ђурђеву дне, па се онда разлазимо по двојица тројица по својијем јатацима, те зимујемо.

О Ђурђеву дне сваки долази на рочиште; ко не дође, дружина му тражи било стрв било јав.

— Догађа ли се, да ком хајдуку додија хајдуковање, па да се врати и преда?

— Догађа се, или стога што се њему самом досади тај занат, или што га салете рођаци, који хоће да страдају с њега.

— Како се удешава и извршује така предаја?

— Који се хајдук већ склони на предају, тај ономе старјешини, ком се предаје, дâ поштену ријеч „да никад више неће бити оно што је био дотле", а старјешина опет њему заложи своју ријеч: „да му нико неће ништа за оно, што је учинио у хајдуковању".

— А како се баш преда?

— Кад већ прегне да се преда, хајдух рашчисти шта је с ким имао у хајдуковању, узме оставе, испуни обећања, смјести новце и ствари које задржава за се, па се онда ошиша, обрије, измије, одјене и наоружа — као да ће цркви на сабор. Сад, с више својијех рођака и пријатеља, дође оном старјешини, ком је уговорено да се преда. Хајдук свакад гледа да то буде гдје је што више свијета, на прилику гдје на сабору, или у вароши, кад је пазарни дан, итд. Под оружјем, подигнувши капу лијевом руком, а десну пружајући старјешини, да се с њим рукује, хајдук рекне:

— Ја се предајем у твоје руке и на твоју поштену ријеч!

Потом, стојећи поносито, разговара се и весело гледа, као да се здрави с каквим милим пријатељем. И ако је у бесједи слободан, опет бира ријечи и слабо говори о чем се не пита. Јатаке и друге послове из својега хајдуковања неће тада ни поменути. Кад се хајдук већ преда, не трпи више ни да му се каже да је био хајдук.

— А зашто се, Чика-Павле, тако тешко хватају хајдуци?

— Држе их јатаци! Да нема јатака, не би јериле било ни хајдука....

— Готови су коњи! рече мој пратилац.

Сунце већ бијаше нагло на заранке; мени је требало још то вече стићи у Кремна, а морало се узићи „уз Калдрму на Анатему". Зато се опростих с Јелисавчићем и оставих Рачу и њен сабор. У Рачи сам бивао и послије тога; сабор сам виђао још неколика пута, али Чика-Павла више моје очи не видјеше. Он је, на скоро послије тога, отишао с овога свијета.

III

Ј а т а ц и.

„Казуј, курво, дружину осталу
И јатаке, куд сте доходили,
Доходили, зиме зимовали.

НАРОД. ПЈЕСМА.

Село је Чајетина столица власти среза златиборскога; оно је четири сахата на југ од Ужица, а пола сахата на сјевер од брдоравња Златибора.

Чајетина је била средина власти и старога Рујна. У њој је сједио „велики сердар рујански, Јован Мићић", највећи господар овога краја и страшило за Турке Бошњаке. Од многијех конака и зграда, у које се смјештала Мићићева сила и богаство, стојаше до прије неке године само једна кућа с високим дашчаним кровом. У овој кући показују путнику једну собу, у којој је жена Мићићева, госпођа Вукосава, пушком упљехала једну своју иночицу, која се пожурила била, да тако рано заузме њезино мјесто. И стоји зграда једна, гдје веле, да

Јериле — зацело.

је боравио Младен Миловановић, док није отишао у Очку Гору.

Послије Мићића, Чајетина се била заборавила; у конацима великога сердара пландовала су говеда, а по таваницама од његовијех соба плели су своје мреже вриједни пауци.

Иза тога је дошло вријеме те је Чајетина опет оживјела; постала је средина власти и силе, врело рада и управе.

Али као што су старе механице мало личиле на нове гостионице „по плану“, тако нови заповједник у Чајетини мало личи на „великога рујанског сердара“.

Путујући с Мачката на Златибор, уставих се у лијепој и великој гостионици чајетинској, да што поручам и да коња одморим и назобим, јер одатле чак до Мокре Горе нигдје нема механе.

Пред „среском канцеларијом“ бијаше много људи: свађе међу њима не бијаше. Познаваше се да они нешто ишчекују. Гостионички слуга, постављајући да ручам, каза ми узгред, да су то кметови среза златиборскога; капетан их је звао на скупштину.

— У триста добријех часа! помислих ја. Већ познајем готово све капетане у Србији. Многе сам виђао у раду, у вршењу обичне дужности; с многима сам путовао по срезовима; с некима сам се молио Богу на освећивању темеља школских; многима сам стављао на срце народну школу, и готово увијек имао сам само да се хвалим њиховом ревношћу и родољубљем. А сад овдје: пред конаком чувенога Мићића, у скупштини кметова Златибо-

Младен Миловановић, под Карађорђем војвода, саветник, доцније и војни министар, живео је неко време у конаку Кнеза Милоша у Крагујевцу. Кад су Турци затражили, да им се изда, Младен оде сердару Мићићу, с намером, да пребегне у Црну Гору, али је у Очкој Гори мучки убијен.

раца, ја могу чути што досад нијесам имао прилике да чујем. Него се малко преварих у нади; скупштина бијаше врло кратка.

Пошто су кметови дуго сједјели, дуго очекивали, често погледали, изиђе, најпослије, међу њих капетан. То је човјек омален, црномањаст, црвенијех очију, а поцијепана гласа. Људи пођипаше на ноге и похиташе по обичају здравити се с њиме. Сваки лијевом руком помицаше за потиљак свој вес или црвени шал, као да би га хтио скинути, десном се машао, као да би се хтио дотаћи господинова скута и пољубити га, па не узевши ништа руком, враћао би је к својијем устима, те би многи љубио себе у прсте. Чинећи рукама тако, они обично говораху:

— Здраво освануо, господине? (а давно је био велики ручак).

— Добро! одговараше господин тек десетоме од њих, очевидно не марећи ни мало за те старинске изјаве поштовања.

Поздравише се сви; искашљаше се; уђуташе се.

Капетан, послије неког разгледања, поче:

— Звао сам вас, да вам кажем, да овако нећу више да трпим...

Сви ћуте.

— Разумијете ли? Овако више ја не трпим! Хајдуци ће скоро у по подне односити робу из ужичкијех дућана! Ви сте сви јатаци; сви сте лопови! Или ћете хајдуке похватати, или ћу ја *вас све* раселити Влада ми је додала: пола Златибора да попалим, нико ми неће рећи ни: „Црне су ти очи у глави!“ Тако лоповима и треба! Ви сте утувили Мићића? Ја ћу вам бити сто пута гори од њега!..

Људи ћуте, брекћу од муке, погледају час у земљу, час у небо, час један у другога а по некад и у бесједника. У том ће се истаћи један од Оцокоља, те му одговорити овако:

— А и треба, душо рајска, све нас да расељиш и попалиш. И то је још мало, каки смо ми, а како нас учиш ти! Нијесу нама тако говорили они прије тебе, а да су, богдица, куд би данас наш крај био?..

— Ја ћу овако, да знате: лопова не трпим; нећу глас да му се чује у моме срезу!

— И немој! виче Оцокоља. — Удари му мјесто гдје ногом стане! Удри, посветила ти се, удри!..

— И хоћу да бијем, док траје љесковине! Чули сте! Сад идите!..

Капетан, послије тога, дође у механу, а кметови се жураху кућама, јер доба бијаше радно.

Баш кад полажах од чајетинске механе, стиже ме стари један познаник од Пањка и поздрави се са мном. Обрадовах му се, јер ми је био друг преко свега Златибора. Пустивши свога пратиоца да иде напријед, ја се с познаником могах сит наразговарати.

— Јеси ли и ти био на овој скупштини? упитах ја.

— Био сам на тој капетановој залудници а нашој дангубици, одговори он преко воље.

— Није зар?

— Вјере ми тако! Сазвао толике људе у ово радно доба; држи нас овдје од јутрос, и шта да нам каже? Да неће да трпи хајдуке и да му је, ћоја, додано да може попалити пола Златибора?!

— Рашта говори тако?

— Рад своје метиљаве памети. Још није видио ни мртва хајдука, а разобадао се на људе, који не знају ни на што иду вечерас кући. Можда ће их довече хајдуци пржити, а он их сад назива јатацима и лоповима.

— Одговористе ли му који што на то?

— А ће ће се паметан човјек наткачивати с бупалом, која још има власт у шакама? Зове нас на

скупштину, божем да нас за нешто пита, да се нешто с нама договара, а кад тамо, он нас само изгрди, па „Хајте кући!“

— Збиља, Миловане, упитах ја, — кад помену јатаке, је ли истина да овдје први људи примају и заклањају хајдуке?

— Истина је цијела, одговори он.

— Зашто?

— За невољу, господине. Овдје би јатаковао патријар, кад би морао овдје да живи. Ено погле, шта је тамо мала! (А већ изађосмо на Градину и пред нама пуче Златибор као какво заталасано зелено море). Све је то под хајдучком руком. Кад год хоће, могу човјеку да учине грдну штету.

— Јесу ли то већ чинили коме овуда на суватима?

— Јесу, јакако: од једнога трговца из Ужица искали су нешто кремења и неколико пари опанака. Он био нешто срдит, па одговорио:

— Нећу ја обуват' лопова!

Хајдуци, послије тога, њих двадесет, дођу ноћу на његов сува, повежу му чобане, а преко волова (50—60 грла) оборе плотун од 40 пушака. Стока се престрави и прсне куд које. Тражио је волове, послије, читав мјесец дана и чини ми се није никад свију ни скупио. Ето колико су га стали неколики опанци. Па тај човјек живи у Ужицу и овамо долази само дању с друштвом; а да живи овдје?... Ми овуда очекујемо свако вече, да нам кутња врата отвори грлић од хајдучке пушке.

— Како хајдуци смију тако да нападају; зар се не боје и они себи?

— Не умијем ја теби испричати све, како се они довијају да нападну баш онда, кад им се домаћин не може да одупре. Прије сам изгонио неку

ракију горе на Јавор, па ми прича један човјек из Ивањице ово чудо од Јевђовића:

„У Драгачеву, вељаше ми он, има неки газда Перо, домаћин на гласу. Јевђовић је рад био да му удари на кућу, али није могао, јер Перо држи по 4—5 момака, који по вас дан спавају, а ноћу сједе на казану, гуде, пјевају и Газда-Пера чувају.

Јевђовић се и ту досјети. Преобуче се у масне кириџиске хаљине, па се упути низ Драгачево. На путу сретне баш Газда-Пера и упита га:

— Молим те, брате, гдје је кућа Газда-Петра Јоковића?

— А што питаш? одговори Јоковић.

— Ја сам кириџија; озго ми иду момци с коњма, а ја грабим напријед, да купим ракије, те сјутра да изагнам горе на Јавор. Чуо сам, да у Петра има на продају ракије.

— Ја сам Петар, рођаче, одговори питани, — него ме ти мало очекни, док однесем раденима ручак, па ћу се одмах вратити.

Хајдук се извали у хлад и сит се наспава, а кад се Перо врати, заједно дођу Петровој кући. Пробају двије три ракије. Одберу једну и прекину цијену: по 60 пара оку. Жене зготове вечеру, а Перо, надајући се у вече кириџијама, који докле не оду, хајдуци не смију ударити на њега, отпусти за то вече момке, да се испавају.

У први мрак, Газда-Перо и трговац сједијаху у кући поред ватре, кад се у један мах обоја кутња врата отзорише и синуше грлићи од пушака.

— Газда-Перо, рече на то трговац, — ово су моје кириџије; него деде саде покажи се!

— Осијеци! одговори Перо. — Твоје је да даш цијену, а моје — да се цјењкам.

— Сто дуката! рече харамбаша.

Петар уста, упали свијећу, сиђе с харамбашом у подрум, нађе једну кесицу и даде му је говорећи:

— На̂, харамбаша! Ту је сто дуката; томе сам се ја давно надао.

Јевђовић преброји новце и, видећи да је равно сто, одвоји педесет и врати газди рекавши:

— Кад си тако добар човјек, право је да половимо! Ево ти педесет, а нама је доста педесет. Докле сам год ја жив, ко те од хајдука дарне, ја ћу се с њим рачунати".

— Сили се мора мостити, рекох ја, — него има ли ту људи̂, којима је јатаковање као неки занат?

— Да ви'ш па има и такијех. На једнога домаћина нападну хајдуци један пут, и два пута, па их он одбије; али се зна да га они неће оставити, докле га не увребају како желе; зато он, послије тога, већ тражи кога човјека, који је с хајдуцима пријатељ, и преко њега се годи с харамбашом: колико да да, па да остане на миру? Тако се уговори уцјена између домаћина и харамбаше преко јатака, и кућа је послије мирна. У таком послу бива људи свакојакијех: једни откину нешто од домаћина, што га заклањају од хајдука, а од харамбаше се наплате, што хајдуке чувају од потјере. Али има и такијех бездушника, који из освете наведу хајдуке на некога, те га затру сасвијем.

— Могу ли доиста јатаци тако да склоне хајдуке, да им потјера не може ништа?

— Некад би ти стала памет, кад би видио, шта ти људи смисле и како се довију. Ено видиш ону бркљу (а баш пролажасмо поред једне бркље пасуља у њиви). Шта може ондје бити друго до онај неомлаћени пасуљ? А често се догађа да је једна така бркља хајдучка потајница. Доље у земљи под бркљом некад је толики подрум, да у њему могу ра̂т да спавају десет људи; и ту ти има сва-

Бркља — грана с укрштеним гранчицама, која се побије у земљу, па се на гранчице метне пасуљ (и друго), да се осуши (сл. *розга, прӣтка).*

којака јестива, па чак и метојискога вина. Или, на прилику, у човјека је под кућом подрум, а у подруму каца с купусом. Друго нејма ништа. Каца је пуна пунцита: расо се може прстима да дохвати. Овај наш капетан изиђе једном у потјеру, па сиђе у један такав подрум, и, видећи само кацу у подруму, срдито викне:

— Та није хајдук слијепи миш, да падне у ову кацу; па и миш би се удавио.

А хајдук је био баш у тој каци и слушао, шта говори тај капетан.

— Како у каци?

— Ево како: домаћин гради сам своје суде. Ту је кацу, надајући се таком колачу, заднио на половини тако, да је она од половине на ниже шупља, и у тој доњој шупљини сједи хајдук док потјера прође, а послије изађе и части се! Некад пријатељи склоне хајдука „над капетанову главу"!

— Како то?

— Лако; сакрију га на таван од оне куће, у којој је капетан. Све се куће претресу, а о тој се бар ништа не сумња. И тако хајдук престоји „над капетановом главом", док потјера прође, па се послије без бојазни гости!

— Чине ли им јатаци све те услуге за паре, или за друго што?

— Што год хајдуци нахарају пара, готово све им однесу јатаци; али и тим парама не би они могли платити све услуге, које им се чине.

— А рашта им се чини све то?

— Не знам како да ти кажем. Прије свега, треба да знаш, да рђа не иде у хајдуке. Хајдуци су обично момци отресни, вриједни, јуначни, често и лијепи на очи; за њима свакад иде велики глас:

Метојиско вино — из Метохије (око Призрена, Пећи и Ђаковице).

да се не боје никакве силе и да гину без лелека. Осим тога, они врло ријетко узнемирују дјецу, дјевојке, жене и старце; сиромасима још помажу. Једном су хтјели да запале из освјете једну кућу, па су најприје заповједили, да се изнесу колијевке и сва чељад да изиђе на поље. Послије су гурнули угарак у кровину. Може бити зато млађи свијет и не мрзи на хајдуке. Њима некад дјеца пријатељују не може боље бити. Једном начелник Ђелмаш ишаше у потјеру. С њим бијах и ја. Идући уз једну страну, опазисмо да озго најаша једно дијете на кобили; али чим видје нас, оно се смомитла те паде с кобиле, а кобила у трк побјеже натраг.

— Брже ухватите оно дијете и кљусе! рече начелник.

Дијете момци ухватише, али кљусе побјеже. Кад ми кући, гдје нам је шануто да су хајдуци, али они већ охладили!

— Ко вам каза, да ја идем? упита начелник.

— Кобила! одговори домаћин. — Дјетету је запријећено, чим опази потјеру, да спадне с кобиле и њу да пусти, па ће онда одмах дотрчати к своме ждребету, које је овдје задржано!..

А једном, у Муртеници, изиђе хајдук Тртовић пред једнога трговца из Сјенице и викне:

— Стој!

Сјеничанин стане.

— Ко си ти? упита хајдук.

— Трговац из Сјенице: идем у Златибор, за стоку.

— Колико носиш новаца?

— Равно 1400 дуката у бисагама.

— Јесу ли све твоји?

— Моји су само 400, а 1000 сам узајмио

— Можеш ли се заклети, да су само 400 твоји?

— Жива ми дјеца, само 400!

— Дај 40 дуката, па иди својијем путем. Трговац плати десет од стотине и оде.

Послије двије године, ухвате га опет; али трговац сада бијаше огољео и осиротјео; иђаше као калауз.

— Јеси ли ти тај и тај? упита Тртовић опет.

— Ја, главом!

— А што си таки ти? Што ли ти је таки коњ?

— Страдао сам; говеда ми помори куга; затрх себе и оштетих толике своје повјериоце.

— Мореш ли се заклети да је то истина?

— Очију ми, које ме воде по свијету, све је цијела истина.

— Е, стани!

Тртовић тргне кесу, изброји 40 дуката и предајући их некадашњем трговцу, рекне:

— Кад си имао, дао си; а сад кад немаш, узми ове паре, те храни дјецу! Дако ти Бог помогне, да се повратиш!

— Како то ти причаш, хајдуке је овдје врло тешко затрти?

— Нијесам ти ја ни стотиниту испричао. Хоћеш ли вјеровати, да јатаци понекад, кад потјера притисне сав један крај, прометну хајдуке потјери за леђа, те изгледа да хајдуци гоне потјеру, а не потјера хајдуке! И докле потјеру пробија мртви зној по Чиготи, Паньку, Торнику и Муртеници, дотле хајдуци, идући за њом, без бриге једу јањце и цицваре!...

Послије овога дугога разговора, опростих се с Милованом, својим познаником, и окретох западно ка Мокрој Гори.

Након повише дана стигнем, преко Јабланице, у Доброселицу. Ово је село већ на Увцу. Стари људи причају, да се то село звало Злоселица, па дошао једном Цар Стјепан на конак горе на Ца-

рево Поље, у Златибору. Из села Злоселице донесу му за вечеру погаче, бијеле као бијели снијег.

— Одакле је ова погача, овако бијела? упита цар.

— Одавде из Злоселице, Царска Круно! одговоре Злоселичани.

— Какве Злоселице? Не може бити Злоселица село, у ком роди овака погача. Од данас нека се то село зове *Доброселица!* Царска се не пориче: село се то и данас зове онако, како је казао Цар Стјепан!..

У Доброселици има стара дрвена црквица. Више цркве су три дебела бора, који су можда гледали Цара Стјепана, кад је туда пролазио. У једном од њих бораве чеље још од незапамћена времена. Један је човјек огледао да их исијече, па му ја замрла сва кућа. Од тога доба не смије нико ни да их дарне. Малко ниже цркве општинска је судница. То је као једна шупа од борових брвана. Мјесто прозора пробушене су неке четвртасте рупе, кроз које се не може ни глава промолити. На њима је, мјесто хартије или стакала, разапет овчи бураг. Свак се може досјетити како је видно у згради овако освијетљеној!

У овој доброселичкој судници застадох окружног начелника и пуно људи око суднице. Начелник, говорећи насамо једноме Златиборцу, рећаше му овако:

— Сад Кнез гледа у мене, а ја у тебе. Кнезу пишу цареви и веле:

„Хоћеш да ти се дода више, а нијеси ни то уредио како треба. Земља ти је пуна хајдука. Докле земљу не уцигураш тако, да жена с накитом смије заспати усред Муртенице; и докле год новци, које човјек остави на путу, не буду мирни бар за седам дана, дотле ти не дамо Босне и Херцеговине".

— Ето како цареви пишу Кнезу, вели даље

начелник, — а Кнез мени не заповиједа, него ме управо братими:

„Не велим ти да поубијаш хајдуке; ја нијесам жедан њихове крви; него сам рад да их нејма, јер од зла гласа њихова не могу ништа код царева да урадим за Србију. Зато гледај како год знаш, да хајдука нестане на том крају!"

— Е! е! хвала Богу! вели у некој двоумици Чича-Паун.

— Гледај ти, Пауне, гледај, да ми помогнемо Кнезу; а управо није Кнезу, него нама, јер је њему и овако добро.

— Оно, господине, почиње Паун развлачећи, — кад је тако, да навалимо сви, само да се не зна за нас.

— Боже сачувај! Ја, ти и ова земља.

Тако начелник пушташе преда се једнога по једнога од брчнијих Златибораца. Пошто је са свакијем проговорио по неколико ријечи насамо, изађе пред судницу и осталијем сељацима рече јавно овако:

— Браћо, многи вас би жељели да ми се што пожале на кмета, на ћату или на капетана. И сам капетан пише ми, да су му хајдуци одвели коња из ара. Али, за овај мах, ја не могу ништа од тога расправљати. Заповјеђено ми је да изађем пред овога путника и да њему помогнем, да прође свуд куд жели. Он што види и чује пише у књиге, па зато ми ваља олакшати му, да види и чује све што му се чини да је вриједно.

— Зашто им тако говорите? упитах ја начелника, кад остасмо сами у судници.

Он погледа свуд око себе, баци очи на таван од суднице, па, спустивши глас, одговори:

— Да заметнем траг и да отклоним сумњу од јатака, који су овдје говорили са мном; јер све ово ноћас до пола ноћи могу знати хајдуци.

— А мислите ли што против хајдука?

— Мислим; али докле не обиђем све, докле не склопим цио план, не смијем ни ријечи прословити, да се не осрамотим и да их не осилим више.

IV

Данак.

„На данику, хајдучком одморку".

Попов је Колац међу Чиготом и Торником; то је један поширок избрежак на јужном крају правога Златибора. Ружан је случај оставио име томе мјесту. Тамошњи паметари овако о том причају. Два се села прела око тога мјеста. Нека страна потплати некаква несретна попа, да јој посвједочи криво. Поп пристане да прими неку мраку, а да изгуби душу; наспе у своје чизме земље из онога села, које га је било потплатило, па се закуне, да „стоји на земљи тога села" (ком је хтио да помогне). Судија повјерује поповој клетви и кривда добије, а правда изгуби! Доцније се то дозна и попа жива набију на колац на оном мјесту, где се заклео криво! И данас, кад један колац иструне, сељаци побију други, нови, да се не заборави ни попов руг ни кривоклетников страх.

Једнога од пошљедњих љетњих дана, у ријетком борју, на Попову Коцу, по густој трави лежаху хајдуци на данику. То бијаше чувени харамбаша *Маринко Раков,* с двадесет и једнијем другом својијем.

Хајдуци сви обријани, очешљани, бијели у лицу, као људи које не жеже илинско сунце. На њима су бијеле кошуље и готово у свакога оваке хаљине: гуњче, чакшире и копоран од врана сукна, вермен од црвене чохе, скројен по арнаутски, на глави сваки носи вес и покрађу свилену кићанку; појас

вунени, народни, па по појасу силаје; на ногама сваки има чарапе и опанке притегнуте уз ногу кајишима, а на леђима сваки носи струку и торбу. У торби се находи: барута, кремења, дувана, хљеба, меса, пљоска ракије, игала, конаца, жута воска, платненијех крпа и другијех ситница.

Од оружја сваки има дугу арнаутку или џевердан на кремен; два пиштоља и јатаган, кесе фишеклије, ножић, огњило и мазалицу о каишу.

Маринко пак имаше на себи чошне чакшире, а на прсима му се сијаху токе од грла до појаса; на глави му бјеше вес с дугом свиленом кићанком; на врату му се љуљаше сребрни ланац од сахата; оружје му је све заљевено у чисто сребро. Он један не ношаше торбе, нити струке; тиме се одликоваше од другијех хајдука, другова својијех. Могаше му тада бити 40—45 година. Човјек је то стасит, црномањаст, бијел у лицу, а од два своја красна брка десни бијаше увињашио на више, а лијеви на ниже.

Докле су хајдуци пословали шта који око оружја, око обуће или око силаја, дотле је харамбаша, наслонивши се на један бор, жудно погледао свуд у наоколо и као да је некога врло нестрпљиво ишчекивао.

— Дуг овај дан као гладна година, рећи ће он онима који му бијаху ближе; — сунце као да се закачило на небу.

— Ба, миче се, харамбаша! рече смијешећи се Јоксим Дрчела, који је био заспао у хладу, а пробудио се на сунцу.

— Ово није на добро, продужи харамбаша као сам себи да говори; — трећи дан, и никога од нашијех људи!..... Да је бар који од вас да што прича, не би ли се сунце брже макло. А, Грујо, знаш ли што?

— За овај мах, харамбаша, баш ништа; мањ

како ме једном хтједоше да исцијепају пси на Миканову стану, у Семегњеву?

— Милошу! зовну харамбаша Кузеља, чисто заборавивши шта му одговори Грујица. — Море Милошу! Зар сад нејма ни оне виле посестриме твоје? До сад је бар она теби свакад дотурала глас...

— И ја стога зебем, харамбаша! Нос ме сврби, образи ми горе: добра није, нити му се надам.

— Е, де причајте који, понови Маринко; — ако је пред нама зло, биће га доста, и кад га угледамо. За сад да говоримо о добру. — Дед' ти, Симо!

— Арастос га било, све ми отишло од памети; осим да вам причам, како сам једном, у Јабланици, бјежећи од потере, изнио на ону страну Увца пун пунцит тур воде?

— Симо, брате! рече Стовраг, — ти си знао да је далеко обилазити Увац, па што нијеси увјежбао бродове? Него ја вама да причам, како смо ми исповиједали Попа Мика.

— Е?... учини харамбаша.

— Вјерс ми јес'!

Хајдуци се примакоше ближе, а Стовраг отпоче:

— Запечатио се Поп Мико, болан, па неће ни кремена да пошље хајдуцима. Добро се живи с господом; свако друго, треће ли вече има на конаку кога господина или пандура, а држи и псе зле. Куд год иде, иде с друштвом, враћа се кући за висока сунца, а у нурији ноћује у људи са свијем поузданијех....

Ми му једном поручимо, да се сјети и нас, а поп ти се осијече:

— Не тече Мико пара за лопове!

— Лијепо, Попе Мико, лијепо! Бој се хоћеш платити скупље...

Једнога дана пошљем ја двојицу, те разврше попово сијено, па однесу по бреме у јељак; они нијесу оба ишли једнијем путем, него двјема пута-

њама на двије стране. Путање те, полазећи од котара, ишле су све даље једна од друге, а кад су ушле у честу, онда су се сужавале, док се нијесу саставиле под бором, гдје смо сједјели ми. Носећи сваки своје бреме, они су навлаш трињили уз пут, да им се познаје траг.

Пред ноћ дође Поп Мико, да обиђе котар, и кад видје развршено сијено, стаде викати и клети:

— Хеј, убила га Света Богородица! Ста уцини клетник! Хеј, врат сломио јунаце. да Бог дâ! И вис, двојица су, један однио тамо, а други овамо! Трциде, дијете, рече синчићу, који бијаше дошао с њим, — тијем путем, а ја ћу овијем, да видимо: ко се то ортаци са мном у мом котару?

Дијете замакне у јељак на једну страну, а Поп Мико на другу. Идући по трагу и непрестанце кунући, Поп Мико није ни осјећао да улази дубоко у честу. На један мах викну му Браловић:

— Стој, попе!

— Стојим, брате, стојим! — уситни попо и устави се. Браловић га доведе међу нас. Још се нијесмо ни упитали с њим, а с друге стране доведе Дудловић попова сина.

Поп видје гдје је, па се стаде молити и богорадити, да га пустимо.

— Број, попе, 100 дуката, па иди; и кроз један сахат не казуј ником ништа, а послије, ако хоћеш, лупај у звона!

— Немам, тако ми то било, тако се ово свило, превијаше се он, — него да пошљем дијете кући, да донесе.

— Не! Дијете је дијете, може ком проказати, него иди сам, а дијете нека сједи овдје. Али ево сахата, ако за сахат не дођеш, наћи ћеш овдје од сина само череке!

Оде. Не прође пола сахата, ето га. Изброји 50, па се стаде превијати, да му опростимо.

— Да си мање бјесније, могло би бити и тако; а овако — број па ћути, да не игра кундак!

Поп се пропипа и изброји још 50. Пребројим ја наново све и нашавши три бушна, кажем му:

— Или дај три здрава, или ове закрпи половницом!

Поп даде 6 гроша, а ја њих његову сину, да купи вес.

— Је ли доста? упитах дружину.

— Доста! одговорише другови.

— Е, Попе Мико! Ходи да се пољубимо! Довде је био пазар, а одсад си ти наш гост. Да једемо заједно соли и хљеба.

Послије вечере растасмо се; он с дјететом оде кући, а ми у планину.

— Аферим, соколе! рече харамбаша, а очи бацаше на све стране, — ниоткуд никога! Сунце још високо: зна ли још који што?

— Ја бих вам могао причати, како сам једном пустио сузу за Турчином, рече Јован Дуковић, осмјехнувши се.

— За Турчином пустио сузу? упита зачуђено харамбаша.

— За Турчином, за Турчином, ја оволики! понови Дуковић.

— Ваљда је био који од онијех бољих Турака, којијех данас већ и у Шаму нејма, како ми се чини. А дѐла причај ту своју жалост! Кузељу! учини опет харамбаша обрнувши се Милошу, — еда штогод, кад толико гледаш?

— Ништа! одговори Кузељ.

— Ви сте слушали, почиње Дуковић — за Турчина Рема, Из Босне, који је већ био у душу такао јадној сиротињи босанској. Једном ја пријѐђем у Осат и ручам код побратима Илије. Неко отиди те то докажи Рему, а он дозови Илију, и

Половница — пô цванцика.

испребијај га на мртво име. Кад ми дође глас о том, зарекох се да му вратим мило за драго. Тад ја бијах у чети Јелисавчића. Харамбаша нам бијаше отишао у Црну Гору, да се ожени још једном женом поред оне у Заовинама, а ја остао с неколико друга у Подрињу.

Не прође много, а допаде човјек и каза нам:

— Ремо био у Сребрници, па отуд сјутра иде у Вишеград. Да га искушају: хоће ли водити друштва, неки су му помињали, да има око Дрине хајдука, а он одговорио:

— Још није сађевено зрно, које би могло згодити Рема!

Ми брже на кладама пребродимо Дрину и западнемо у згодну бусију.

У Рема је био коњ, што га није било на далеко; оружје му је свакад оправно; око свакад поуздано, — а да му је и срце јуначко — то смо ми одавно слушали. Чекајући га, ми смо се надали срећи, а прибојавали и од несреће.

На један мах угледасмо путника на њогату од арапског соја; очи у коња сијевају као у риса, предњим својијем ногама чисто закопава корачајући; главу носи поносито; а јахач га држи уздом, те иде у најтиши ход. Рему је могло бити 35—38 година. Висок, богињав у лицу, развратастих усана, с големом бијелом чалмом око главе, он је био онолико ружан, колико му је коњ био лијеп. За појасом Турчин имаше два пиштоља и јатаган, о рамену крцалинку, ево ову, а пред собом двије кубурлије. Путујући тако тихо и безбрижно, Тучин лагано пјевуши некакву љубавну пјесму. Кад се већ зачу коњски бат и кад ваљаше викнути му — „Стој!“ играше ми срце у грудима, као да хоће да искочи Кад се упореди с нашом засједом, ја викнух:

— Стој, Турчине!

Он се појми за пушку, али наше бјеху брже,

и он мртав паде на земљу. Коњ му стаде над њим као укопан. Узесмо од Турчина све што нам ваљаше; лешину му бацисмо у Дрину, која туда протиче, а коња најурисмо натраг, не би ли отишао, да јави гдје му је газда.. Иза тога се вратисмо овамо и одосмо у Тару. Послије неколико дана, дође нам пријатељ и каза, да од Ужица иде потјера, него да се склањамо куд знамо. Ми опет предеремо преко Дрине и тамо чујемо, да за Ремову смрт још нико и не зна.

— Хајде да прођемо поред оне бусије, рече Колаковић — гдје оно паде Турчин!

Приближисмо се, и имамо шта видјети! Ми смо лешину бацили у воду, а она је погодила у вртлог, па се још врти у виру, у који је пала: матица никако не може да је захвати да однесе. Али да видите чуда од коња! Он се није хтио маћи од обале: изгризао је су траву и све трње по страни; осушио се као кука, па само гледа у свога газду у вртлогу и рже за њим. Ми га најуримо одатле, али мало час он се врати, стаде ходати обалом и тако тужно рзати, да ми се учини е хоће да скочи у воду. Кад видјех, колико коњ жали господара право да ви кажем, ударише ми сузе на очи.

— У тога је коња било више човјештва него у његова господара, рече харамбаша.

— Лијепа ти је прича, Дуковићу, рече Стоврag, — али одиста нешто невесела Него нека Колаковић приповједи, како је Божо Кулић преварио калуђера: то је за смијех.

— Е, деде Колаковићу! рекоше њих два три у мах.

— Па ви то сви знате, одговори хајдук.

— Не знамо, не знамо, него де причај! Колаковић поче:

— Божо Кулић, стари хајдук и препредени шерет, дође у манастир Рачу, игуману, и рече:

— Господине игумане, ја бих се причестио, али сам нешто огријешио — кусnуо сам из лонца, из кога се пређева! Ако ми хоћош духовати и причестити ме, даћу намастиру најбољега ждријепца, што га нејма ни у паше.

— А зар се баш пређева, Божо? упита игуман, смијешећи се на тако лијеп прилог и живље бројећи своје бројанице.

— Пређева се на све стране, Бога ми, духовниче!

— И ти баш кусну?

— Куснух, духовниче!

Игуман малко поћута па онда рече:

— Кад није било по лонца, него се већ пређевало, што му драго, причестићу те; и тако се нијеси причестио, има, бој се, двадесет година.

Божо веже ждријепца у ар, причести се и, почашћен, оде весело кући.

Сјутра рано ето намастирскога слуге, који чува стоку на Барама, и стаде се јадиковати игуману:

— Нејма нам најбољега ждријепца из ргеле.

— Откад, весео био? пита игуман.

— До прексиноћ у вече био је, и ето га сад нејма.

Игуман одмах сједне писати писмо капетану, да се поручи на оној страни, у Босни, куд је мислио да је коњ побегао. Слуга, међутијем, оде у ар, да види јахаће намастирске коње, па на један мах завиче отуда:

— Господине, господине, еве нашега ждријепца у ару!

— Каква ждријепца у ару? осијече се игуман, — кад је то мени писао Божо за причешће?

— Какав те ојађени Божо нашао, игумане? Ово је наш ждријебац!...

Игуман не вјерује него пусте ждријепца, а кључе правце на Баре, у ргелу.

— Право има Божо, шапће игуман сам себи,

— баш се пређева, кад ја овде остарјех, па својега кључета не познајем!...

Слушаоци се слатко насмијаше осим Кузеља, који међутијем рече харамбаши:

— Има неко! И сав бијаше пренеражен.

Мало постаја, а путањом од Царева Поља указа се једна жена с преслицом за појасом и с дружицом у руци. Она тјераше пред собом у порожју једно врло мирно јуне.

— Она жена тражи мене, рећи ће Кузељ, — да одем пред њу, харамбаша!

— Иди брже и види шта је!

Кроз неколико тренутака они се сусретоше под једним бором и сташе се разговарати. То бијаше млада жена од својијех двадесет до двадесет и двије године. Није ни лијепа ни ружна; али кад јој се, докле говораше с Милошем, заблисташе сузе у очима, кад се неколике спустише низ дуге образе њене, онда она поста тако лијепа, тако красна, да се, мислиш, ни највећа љепотица, кад је равнодушна, не би могла мјерити с њоме.

— Милошу, слатки Милошу! говораше она, — бјежи, бјежите! На вас иде од свуда страшна потјера!

— Ко иде, Симка? пита је Милош. — Нама нико ништа не јавља.

— Неће нико ни доћи, да вам јави; не умијем ти ни ја казати шта је и како је, само ми срце вели, да ћете страдати, ако се час прије не уклоните у Муртеницу, преко Увца, куд било даље одавде.

— Шта се чује за нас у селу?

— Не знам шта да ти кажем, тек је велико зло. Откако је оно начелник ноћио у Доброселици и тамо многим људма казивао, шта му пише Кнез оздо из Биограда, од онога доба сви ваши прија-

Дружица — дрвце помоћу кога жене препредају конце и плетиво.

тељи јече као рањеници и моле се Богу: или да се ви предате, или да умакнете. Другојачије ћете сви изгинути; него, Милошу, тако ти наше милоште од онијех сретнијех дана, бјежи, бјежи, бјежите сви!

Говорећи те ријечи, Симка гледаше у Милоша тако ватренијем очима, као да би га хтјела очима узети и с њим полетјети некуд ван опасности.

— Симка, Симка, хвала ти за то! Код толиког блага мога, нема никога, да ми јави за зло, него једина ти, душо слатка! Ако останем жив, показаћу ти колико то цијеним!

Руковаше се, погледаше се и, мислиш, очи им се стопише у очима.

— Милошу, бјежи Милошу! рече Симка полазећи.

— Одох одмах харамбаши. С Богом, Симка! Хвала ти по хиљаду пута!

Симка отјера јуне натраг, а Кузељ се врати у борје међ дружину. Све очи бијаху окренуте у њега, а он, гледећи у харамбашу, овако свима одговараше:

— Моја несуђеница Симка! Пошто се ја одметнух, њу на силу удадоше за другога, али је она срцем све једнако моја. Толико пута досад она ми је склонила главу од потјере. И сад је с тешком муком продрла овамо, да ми каже, да је потјера са свијех страна, него да бјежимо, што прије можемо.

— Право ти је казала! рече Маринко. — Не видите ли да толико вријеме нејма ни једнога нашега пријатеља?

Он још бијаше у тој ријечи, а стражар од Торника допаде и шану:

— Потјера!

Хајдуци, док би ударио длан о длан, упртише све своје на леђа, и, разређено, али не губећи један другога из очију, упутише се ка Чиготи.

На двјеста корака напријед опазише, да и с те стране иде потјера.

— Прими у десно! викну харамбаша.

Али мало час видјеше, да и тамо има засједа.

То је ишло тако брзо, да хајдуци још не бијаху смислили куда да окрену, а прваци од потјере већ им се примакоше на пушкомет.

Хајдуци, по обичају, не хоћаху пуцати први. Али кад Малиша Гојковић, буљубаша, који вођаше потјеру, јуриши у њих и обори на мјесто хајдука Араповића, онда пушке запраскаше с обје стране. Попадаше неколики момци мртви. Харамбаша, Кузељ и још неколики хајдуци умакоше онамо пут села Љубиша и Бијеле Ријеке....

V

Харамбашина глава.

„Изгинуће један уз другога,
Не ће побјећ' један од другога".

Тек што се расваљиваше, а ја се већ опростих с пријатељима, који бијаху уранили, да ми пожеле сретна пута; захвалих Чича-Јови за љубазни дочек и кретох се из Пожеге пут Ариља.

Вријеме бијаше ведро, али магла, која свако јутро пада на Пожегу и њену околину, бијаше испунила сву ону падину коју су издубле воде: Моравица, Бјелица, Дјетиња и Скрапеж, и од мојих очију заклонила и Јелицу, и Смишаљ, и Кошуту тако, да се, осим пута и најближега дрвећа, не виђаше даље ништа.

Ја сам јахао напријед, а пратилац мој, Тома Кукањац, за мном. Ишли смо ћутећи. Ја сам мислима прелијетао све узбрдице и низбрдице, све косе и потоке, које бијах рад да пријеђем тога дана, али сам чисто зазирао, да Томо то не дозна и да се

не уплаши од толикога и такога пута за један дан. Пожега, Ариље, Радобуђа, Гривска, Крушчица, Висока, Љубиш, Стража, Бијела Ријека, Градац — и тек ту конак!

Ко зна како је путовати средином ариљскога среза, ласно ће појмити колико је та жеља дрска; а ко то не зна, вриједи му ово да зна: једном је окружни начелник тражио негдје у средини тога среза мјесто за среску кућу и нигдје се није нашло ни толико равнице, да би се могла начинити осредна среска кућа, ар и једна механа!...

С такијем мислима ја већ стигох на Дјетињу, код села Почече.

— Стан'де, господине, рећи ће ми Томо, — да потјерам ја напријед; мој ће коњ бити слободнији на води.

Ми нагазисмо на Дјетињу готово напоредо; мој коњ бијаше жедан, а ја сјетивши се поуке Кнеза Милоша по којој „љети колико водâ пребродиш, толико пута коња пој", пустих узде кулашу, нека се сит напије бистре воде са Дјетиње. Томо, међутијем, пребродивши на десну обалу, окрете се к мени и очекиваше, да опет прођем ја напријед. А Томо је момак за причу! Сједи на коњу као витез. Може му бити око 30 година; смеђ, висок, здрав, а одјевен љепше од свијех пратилаца, који су ишли за мном по Србији. На глави му је најприје вес, а по весу пепељави шешир са широким ободом (већ ове двије капе показују или жељу или потребу да се прикрије онај, који их носи). Чело му је високо, обрве густе, састављене, а очи крупне, плаве; нос покучаст с исјеченим рњама; бркови танки, дугачки, уста умјерена, уснице подебље, а иза њих се бијеле два низа крупнијех здравијех зуба. А што су на Тому токе и оружје, то нијесам видио ни на ком, откад сам зазнао за себе. Од рамена па доље до појаса он је тако рећи обљевен сребром; токе

му се бијеле као млијеко, а шкргућу, кад год се он помјери собом на коњу. О рамену му је дуга крпалинка, сва жеженом срмом извезена; за појасом му се сјају два сребрњака као двије леденице и јатаган, који је од ушица до на дно корица вас у срми; за тијем: паласке, арбија, машице за ватру и све друге драгулије, или су од чиста сребра, или су сребром извезене

— Море, Томо, да лијепих тијех твојијех тока! Гдје си их ковао, вјере ти?

— Нијесам наручивао, одговори ми он суво и погледа око себе.

— Готове си купио? Јеси ли много дао за њих?

Давах много, врло много; хвала Богу, газда им не узе ништа; али — да ми Бог не дâ више таква пазара! рече он, малко се осмјехнувши.

— Како то? Нијеси их, зâр, отео?

— И нијесам, и јесам — како год речеш. И опет звераше око пута и десно и лијево. А већ се примисмо уз брдо, у забран.

— Без шале, Томо, ако није каква тајна, откуда ти те токе?

— Ово су токе харамбаше Маринка Раковића, рече он спуштенијем гласом.

— Па како си их ти обукао на се?

— Кад ти је воља, причаћу ти; само да говоримо малко тише; знаш, овуда и трава има уши.

— Јамачно си ти, пролазећи овијем крајем, слушао за Маринка и за његову чету?

— Те колико пута! И некад сам преко Златибора или кроз Муртеницу зебао од њега.

— Е, видиш, тај је Маринко већ био догрдио свакоме овуда. Није му се могло баш ништа...

— Па ко му најпослије дође главе?

— Начелник Ђелмаш некако намјести, те му

Паласка — кожна кеса за барут.

јатаци не помогоше; и тада му изгибе сва дружина и он сам плати главом.

— Ко уби њега?

— Богме ја, рече Томо готово шапућући.

— Мош' ли ми причати, како си га убио?

— Могу; ево како је било. Начелник бијаше саставио чете од народнијех војника и с тијем је чатама гонио хајдуке. У такој једној чети бијах и ја, као војник из прве класе.

— Гдје оптекосте Маринка?

— Прва их је чета кренула с даника на Попову Коцу, горе у Златибору; ту су изгинули неколики хајдуци. Харамбаша, с неколико друга, измакне до Бијеле Ријеке, а ту га, у једном потоку, оптече наша чета. Хајдуци, полазећи из потока кроз једно борје уза страну, морали су прелазити преко једне пољанице. Које у потоку, које у том борју, изгину или се тешко ране неколико њих. Један хајдук излетје из борја и претрча преко оне пољанице у честу. Та је честа тако густа, да из ње не би човјек могао извући гују за реп, а то ли савладати хајдука. Наша је сва брига и била, да им не дамо у ту честу. И кад овај здраво прије̂ње преко пољане и замаче у јељак, ми рекосмо:

— И да овај један остане, ето нове хајдучке чете кроз мјесец дана.

За тијем првијем хајдуком изби из борја на пољаницу главом харамбаша Маринко. Он не трчаше, него иђаше ходом. О, како се поносито држаше тај клети човјек! Он корачаше као какав војвода! Лијевом руком држаше по сриједи ево ову пушку, а десна му бијаше слободна. На њему бијаху ове токе и све ово што сад видиш на мени. Бијаше он лијеп човјек, да очију од њега не одвојиш! За Маринкову главу бијаше начелник обрекао 70 дуката и све његово рухо и оружје. Гледајући га, како лагано иде оном пољаницом и како ми је

пушци на дохвату, а сјећајући се 70 дуката и његова руха и оружја, ја бијах рад да га гађам. Али опет кад се размислим: како је он кршан човјек на очи, како је јунак, како је у свему срећан — не могах још да повучем пушци обарачу. У један мах дође ми у памет, како на њега плачу толики људи, како се с њега крпа и мучи оволики свијет, па — опалих! Он се поведе: погодио сам га! Западе за једну кладу и напишани на мене. Ја окидох и другу: он се стропошта. Пошљедње моје зрно погодило га је баш у око и крв из ока залила је његову пушку у чанак, прије него што је он могао да окине. Ни једнога друга више није имао у животу, осим онога који пред њим умаче у јељак, а овај је, мишљах ја, бјежао што може брже, да своју главу изнесе. Наши четници бијаху већ близу. Ја притрчим, да осијечем Маринкову главу; исучем нож и ударим два три пута, али је не раставим од тијела, јер се он бијаше скљусио за једну кладу.

— Стан'де, Никоговићу! Зар мислиш да је тако јевтина харамбашина глава? викну онај хајдук, који бјеше одавно умакао у честу, и скреса у мене једини пиштољ, који му бијаше остао пун. Срећом мојом, не погоди ме. Онда он, трчећи као љути звијер, истрже нож, да ме посијече, али, у оној великој брзини, не исука гола ножа, него га истрже заједно с ножницама (немаше кад да опучи онај гајтан, који обично стоји преко ушица, те држи да нож не испадне у трчању) и тресну ме тако ножницама и ножем по глави изнад лијевога уха, прокиде ми вес и оцијепи готово пола уха. А кад видје да ме нејма кад сјећи ножем, он га баци, па ме шћепа рукама и обори пода се, да ме удави зубима. Као што видиш, и мени је Бог дао снаге доста, али ме он савлада и поче гњавити и уједати, вичући:

— Зар мислиш да је тако јевтина Раковића глава?

Четници, другови моји, допадоше к нама, али ниједан не може да пуца, да кроз њега не убије мене. Навалише га сјећи и бости ножевима, докле га не раставише од мене.

Савладан толиким људма, сав у ранама, он се простије по земљи, рекавши:

— Родиће мајка хајдука, да освети Раковића главу, а мене сијеците!...

Дружина га моја исијече на режњеве....

Ја пак, пошто се дигнем и мало опоравим, осијечем харамбашину главу, и однесем је начелнику. Начелник се увјери од људи, да је баш то глава Раковићева, па ми онда дадоше 70 дуката, ове токе и ово оружје Раковићево; турише ме у службу код капетана и преселише ме у ову равну земљу (за Златиборца и Ариљца Пожега је у равној земљи), да се склоним од освете.... Али кад се год тога сјетим, увијек ми се диже капа на глави.... Чак моји унуци могу плаћати ове токе.... Хајдук хајдука освећује и на деветом кољену!...

Дотле је нестало магле и сунце је јако припекло. Кад оборисмо присојем ка Рзаву, из једног шушкора крај пута стругну гуштер — зеленбаћ, а Томо, за тренут ока, скочи с коња, шару преко коња и престављено звјераше онамо, одакле се зачу шушкање.

— Зелембаћ је, Томо, зелембаћ! — викнух ја смејући се, — него јаши!

— Ласно је теби, господине, смејати се, рече Томо врло забринуто, и већ одатле до Ариља није проговорио ниједне ријечи.

VI

Нестајање хајдука.

„Смиримо се, динар прекинимо
И крвнице пушке објесимо!“

Од године 1858. до 1868. није прошла ниједна скупштина у Србији, а да у њој није сједио,

посланик Никола Маринковић - Сердар, из засеока Костојевића изнад Рогачице.

То бијаше човјек средовјечан, крупнијега стаса, смеђ, космат, очију великијех и оштријех, лица у опште јуначкога, а у опхођењу гибак и смотрен као прави Ужичанин. У Николе грло бијаше тако јасно, да се у највећој вреви распознавала свака ријечца његова; он никад није говорио много, али што је год говорио, показивало је да темељно познаје оно, о чем говори. У бесједу своју он је врло често мијешао и врло фине шале, које је исказивао народнијем пословицама. С неоспорним бесједничкијем даром, говорећи хармоничскијем јужнијем говором, Сердар је био мелодија сваке наше скупштине.

Једном о длаци оста, што не склони скупштину, да жени удове попове!

— Како то? питате ви, који се бојите за каноне?

— Сасвијем просто. Један архимандрит, посланик и сам, изађе с приједлогом, да се учини много што шта, те да Срби буду сретни и овога и онога свијета. Између осталога, да се узакони одмах ово двоје:

„да се истјера јота (J) из азбуке, јер због ње не напредује српска књижевност, и

„да се удови попови тјерају у манастире, јер манастири скоро хоће да остану пусти!"

На тако мудар приједлог, у скупштини се диже права бура. Удови попови, којијех случајно бијаше подоста међу посланицима, сташе се бранити, да они нијесу криви што су удовци; да не треба каштиговати њих и њихову дјецу зато, што су њихове попадије помрле, и још како који боље могаше, тако се и бранјаше.

Послије дуге и живе вреве уста Никола; скупштина се стиша.

— Браћо скупштинари! јекну јасни Николин глас, — ако ћемо што дирати у удове попове,

онда нам нејма веће задужбине, него да их женимо. Ко, браћо моја, није имао удова попа крај куће, не зна што су јади!

Скупштинска се дворана затресе од бурнога смијеха на ове пошљедње ријечи, које се могу двојако да разумију.

Сердар чека.

— Насмијасте ли се ви мени доста, браћо скупштинари?

Опет смијех, али тиши.

— Не мислим, ја, наставља он, — ни о каку непочинству; него нејма ко рубина опрат', људи! Ја мојему чељадету не дам у кућу удова попа, ти твојему не даш, а ко да опере њега, веселника? Мислите, браћо, и к себи и од себе!

— Право каже! повикаше скупштинари. — Тако је! Сасвијем је тако! Хоћемо да их женимо!

— Да их женимо! чује се са свијех страна. — Народ ће нас благосиљати за то. А што је право, то је и Богу драго!

Велику муку, послије тога, имаше министар просвјете, докле разби ову готовост скупштинску, да се божем ствар упути архијерејском сабору!....

Никола је у млађим годинама дуго био пандур уз капетане и начелнике, те тако је имао прилику да види, шта некад може да покрива и старјешинска капа.

Дома је Сердар имао још живу стару мајку. Њу је слушао и поштовао као најбољи син. Једном је хтио да путује са мном од Рогачице до на Златибор, па док није отишао кући и упитао мајку, није хтио да учини оно, што је њему било веома мило, а мени особито драго.

У том путовању, доцније, ударисмо ми на село Пилицу, па се примисмо уз брдо, на Пепељ, идући

ка Биосци. Ту ми дође да упитам Николу, шта мисли: кад ће се утаманити хајдуци у овом крају? Али баш у тај мах искрснуше пред нас двоје момчади, па чим нас спазише, стругнуше као сридаци преко једне ограде у честу. Ограда бијаше стара и сува тако, да се све кршило, на што се удари. Ми, слушајући тај лом, зачудисмо се толикој дивљини тијех младића. Никола се грохотом насмија, па заћута.

— Питаш ме, господине, рећи ће он, послије дужег ћутања, — кад ће нестати хајдука у овом крају?

— Ја сам о том разговарао с многијем људма. Сваки ми је казивао од своје руке; желио бих да чујем, шта ти мислиш о том, Никола!

— Хајдукâ ће нестати, кад се не хтјене нико одметати, одговори он.

— А зар се другојаче они не могу затрти?

— Затирати се могу, као што се ето и затиру, али сумњам да ће се сасвијем утрти. Зато се ја око тога не бих ни мучио много, већ бих гледао како да се нико и не одмеће у хајдуке.

— Е па како мислиш ти о томе?

Никола ћути; дуго ћути. Затијем почиње овако.

— Ви'ш, господине! Кад у овом крају буде више села; у селима — више кућа, и те куће ближе једна другој; кад по нашијам насипима буде више прашине а мање троскота; кад овдје буде лашње заслужити пару него сада; кад буде више школа и ђака и кад момчад не буду овако бјежала од путника, као она мало прије испред нас; кад у селу кмет буде праведнији од сељака; кад овај доље (разумијевајући капетана у Бајиној Башти) буде разумнији и вриједнији од кметова; кад начелник буде знао и оно што му пишу капетани и оно што му они не пишу, и кад — али ко ће све изрећати... онда ће бити врло тешко хајдуковати, а док то не буде... находиће се и хајдука...

— Све је то добро, Никола, што ти набрајаш, али, право да кажем, ја још не чујем од тебе кад ће нестати хајдука?

— Кад овуда буде више правде и слободе, и кад се с човјеком буде поступало као с човеком, одговори он, и одбијаше густе димове од духана.

— Нигдје под небом не може бити свјема право. И што долази од Бога, није свјема једнако мило, а то ли ће људи свакоме умостити.

— Разумијем то и ја, вели Сердар: — али сваки човјек хоће да је човјек; а ако који и погријеши што, нека га исправи и упути они који је старији, паметнији, а не одмах у ребра! одмах по врату! И Мићић је био хајдук, па је овом крају привриједио више него толики други. Многи од онијех који су се одметнули у гору и изгинули у потјерама, остали би код кућа, да се с њима човјечански поступало.

— Како ћеш поступати с онима који прже живе људе, пале куће, и отимају људма зараду њихову?

— С кривцем као с кривцем, а с човјеком као с човјеком, господине! Много треба пипати, докле се за једнога човјека рече: кривац је! А често се каже да је крив онај који није ни кусnuо ни лазнуо, па то боли до срца... Ви, старјешине, кривите увијек само нас простаке, а ја бих рекао: право је да подијелимо кривицу! У некијех вас, човјек је јевтинији од брава! Многи нас то трпи, али сваки не ће!...

— Не браним то ни ја, али зар се за сваку ситницу мора одметати у гору? На прилику, причају ми да је чувени Маринко Раков био трговац у Ужицу и живио се лијепо с другијем некијем трговцем. Кад пострада у трговини, Маринко се најми да служи као пандур у начелству. Као пандур, оде с начелником на славу ономе трговцу, своме познанику. На пољу је било блато, а Маринко уђе

у застрту собу с опанцима. Трговац, пређашњи му пријатељ, истјера га на поље. И Маринко је, кажу, за то отишао у хајдуке?

— Не вјерујем да је само зато; али и то боли!... Него ево зашто се одметну Јевђовић, који претече Маринка.

— Зашто?

— Никола Јевђовић је родом из села Дубраве, у Моравици. Једнога љета сађе у смедеревску наију у аргаштину. Зарадивши нешто новаца, пође пред јесен кући. У Пријељини га устави некакав капетан и заиште пасош. Никола му каже да с пасошем није ни отишао у аргаштину, па се с њим и не враћа кући. Капетан га претресе и, нашавши у њега оно мало пара, рекне да је то крађа. И затвори га. Затвор је био страшан. Јевђовић се нађути на ту силу, па пробије зид и побјегне, али, знајући да није крив, врати се опет капетану и затражи своје новце. Капетан га обори те му оцијепи 25 батина, што је пробио затвор! Па га окује и затвори на ново. Никола сад обије оков с ногу, пробије затвор и одметне се у хајдуке. Ето како је отишао у хајдуке Јевђовић који је именом својијем престравио цијеле три наије!

Једва Сердар ово сврши, а ми стигосмо једној кући гдје су нас очекивали с раширенијем рукама. Не бијаше згоде ни да он свој говор продужи, нити да га послије настави...

А доиста је у Златибору, и у цијелом ужичком округу, према земљишту, још мало народа. У велике просторе тамо по неколико мјесеца не ступа нога човјечја. Дивљачност ту мора бити нешто сасвијем природно. Састајање, дружење, измјена мисли и осјећања навикава људе да један другога више уважавају, да један другога сносе. Зато се и каже да су људи у друштву питомији. И можда Сердар има право кад ове хајдуке који прољевају толике крви,

затиру толику имовину и чине толику штету, не сматра као људе који само траже да се хране туђом муком. Њихов је занат тежи од свакога заната у мирноме друштву. То су људи који не могу да поднесу онај ред који влада у њихову друштву, било што је тај ред по себи неправедан, било што се само њима чини као неправедан. Они бјеже у гору гдје живе онако како им се мили. Туђе имање отимљу они тек у толико, у колико другојаче не могу да живе. То најбоље показује њихова изрека: „Себе не угаси, а мене украси!

Овакијех се одметника може наћи у сваком друштву: у цркви, у науци, у политици — одметници су који не пристају на све што постоји, који хоће да поправе по штошта од онога што је утемељено. Само ови, по блажим наравима и обичајима своје средине, узимљу и блажу форму за своје протесте: на прилику, списе, бесједе, држање, и већ шта је гдје згодније, а златиборски одметник свој протест оглашава само џеверданом или јатаганом!...

Кад се погледа на све оно са чега се тамо људи одмећу у хајдуке, кад се беспристрасно процијени цјелокупно њихово владање докле су ван закона, кад се узме у обзир шта је хајдуку понос а шта му је руг: онда не може човјек да се одбрани од помисли, да су златиборски хајдуци изопачен и онакажен, али ипак доста разговијетан остатак од ритерства из средњега вијека.

Многи између овијех одметника показују толико осјећања спрећу своје части, да не могу да отрпе најмању каштигу у друштву, а пристају да се дан ноћ боре с највећијем тегобама и опасностима само кад пред оте тегобе и опасности могу да изађу с оружјем као јунаци а не везани као робље. Они толико воле себе, да за љубав себе опет дају себе! Зар то није налик на ритерство средњега вијека?

Има, дакле, Никола право што мисли да ће хајдука нестати:

кад села буду збијенија, и узајамна помоћ ближа и бржа;

кад школе буду чешће и благи утицај њихов силнији;

кад поступање с грађанином у Србији, и онамо преко границе, буде разложније, блаже, питомије, човјечније.

Да се до тога дође, треба да настоји сваки ком је драга срећа отаџбине.

Ми у Биограду много пута читамо како се у Златибору проглашава *пријеки суд,* еда би се по неки људски живот могао прекинути о мање закачака, а једва ако је на једном или два мјеста записано, да ти дивљи Златиборци просвјећују нас питоме Биограђане. Ко би вјеровао да тако красно уздарје шаље Златибор Биограду за веома немиле даре? Биоград Златибору шаље *пријеке судове* а Златибор Биограду *школе!*

Чудите се?

Слушајте цифре:

Године 1873. ужички је округ дао у школски фонад 31.710 динара, а узео је из фонда на плату свијех својијех наставника само 20.370 динара.

— Где је вишак?

— Стрп'те се малко?

Биоград пак, за ту исту годину, платио је у фонад само 5.614 динара, а извукао је за своје учитеље и учитељке 31.790 динара!

Ето гдје је вишак!

Ко се, послије тога, не би сложио са Сердаром: да се најприје треба бринути, како да се људи не одмећу у хајдуке, па тек послије — како да се тамане хајдуци?...

6. VIII 1878. *Зимње вечери.*

ЈЕДАН СУДНИ ДАН.

(ЦРТА ИЗ ЖИВОТА НА СЕЛУ)

I

Свети Јелесије.

На лепој родној равни, према високим брдима на истоку, осуло се богато село Шушањ. Насред села је школа, судница и механа. Школа је нова и може се уврстити међу добре школске зграде у Србији; механа је „по плану“, а судница је стара кућа још из доба првога намесништва. То је обична ћерамидара, с две собе, тремом и подрумом. У подрум су затварали оне који што скриве; у једној је соби ноћивао капетан, кад би се задржао на конаку у Шушњу, а друга је соба била права судница: у њој је био сто са зеленом чохом која је већ пожутела, с крстом, јеванђељем, воштаном свећом и меденицом, још је на том столу био дивит, пескаоница, перо, хартија и неколики закони.

14. Јуна 1878. око 10 сахата пре подне, бејаше суђење, и суђење живо, срдито, љутито суђење.

Кмет Сима сеђаше столу у прочељу, с десна и с лева од њега беху поседали његови помоћници и одборници — њих девет на број, а доле у зачељу сеђаше учитељ који је уједно и писар општински.

Пред отим тако пуним судом стојао је гологлав окривљени. То је поп Никодије Папић, све-

штеник тога села. Млад човек, око 35 година, омален, плав, косматт и малко рохав у лицу. Он је учио полугимназију и богословију — свуд је био одличан ђак, и, као свештеник, броји се у образоване попове.

— Је ли тебе, попо, јутрос нашао у њиви с надничарима, помоћник Марко? — упита кмет.

Јесте; нашао ме је на раду, — одговори поп, — растерао ми раднике, те ме оштетио, било је 17 посленика!

— Јеси ли ти, попе, чуо да је синоћ викао биров, *„да се данас не ради, од града?“*

— Чуо сам, али Свети Јелесије није „заповедни празник“; црква не забрањује радити данас.

— Али је општина, попо, казала да се данас варује од града, а ти ниси послушао?

— Није то општина, одговара се поп. — Да је сазван одбор у коме сам и ја; или да је био збор, па да је решено, крив би био ко год не би послушао; али је ово само биров прошао кроза село и провикао „да се не ради“; ко ће знати да је то општина?

— Биров, попо, вичe оно што му заповеда кмет; а кмет заповеда оно што хоће село. Ти ниси послушао бирова — ниси послушао село, зато си крив. Него изиђи малко, док се ми договоримо.

Поп Никодије изађе, а кмет с помоћницима, одборницима и учитељем као писаром, пресуде и овако напишу и потпишу своју пресуду:

„Суд општине Шушањске, с одбором и општином, решио је једногласно, да се нико није усудио на дан светог Јелесија (14. Јуна) радити, због града, које је огласио биров кроз цело село.

„Преко те забране овдешњи свештеник, господин Никодије, на исти забрањени дан, отишао је да подгрће кукуруз, и поред тога, истога дана, кмет му је забрањивао да с радњом престане, — он није хтео.

„Према томе, за непослушност суда и одбора, решили су:

„Да се господин Никодије Папић казни са девет цванцика место три дана затвора. — 14. Јуна 1878. № 319, у Шушњу. Председник општинског суда, С. Мартић; чланови: С. Миленковић и М. Блажић.“

Зовну попа и прочитају му ову пресуду. Осуђени поче викати и протестовати: како он није непослушник општине, како није истина да њега казне за непослушност, него за свеца, и да ће се он жалити свима властима. Зато заиска да му се дâ да препише ту пресуду, што му се и даде одмах, а пред суд ујоше два парца због потрице.

II

„Да стукне Спасов дан на Ђурђев дан....“

Потре су велико зло за наше сељаке. Њиве, ливаде и утрине тако су у неким селима измешане, да је врло тешко сачувати усеве од стоке. Стока ма како да се чува, упада у усеве и чини људма штету која некад судством и дангубом изнесе више него што је њива могла родити. Многи су паметни домаћини дизали свој глас против овога стања, али нико не казује како би се то стање могло заменити, и ко би могао ту замену извршити? Докле се то не изврши, сељаци налазе једину помоћ у тој невољи, да се за сваку потру туже кметовима, да им кметови одсецају потрицу, и да газда стоке — штеточиње плаћа потрицу колико људи одсеку, и кметови пресуде.

14. Јуна пред судницом шушањском стојаху Мина Параносић и Кузман Глуваковић. Пошто се пресуди Попу Никодију за непослушност и за Светога Јелесија, кметови узваше ова два парничара.

— Шта је, Мина? упитаће кмет Сима онога који уђе први.

— Дошао сам, кмете, да ви се жалим на Кузмана: потр ме човек, лепо заруби сасвим; сад немам ш чим ни чекати зиме.

— Шта је то било? упадне у реч помоћник.

— Пустио човек волове у моју њиву у Шугавцу, па ми појели кукуруз сав до лека: струка једног нису оставили. ... .

— Како тако да пустиш стоку, Кузмане? упита кмет.

— Шта му знам, убио му Бог намеру, кад се тако тревило, одговара се Кузман: — ономадне у недељу, отера онај мој мали да напасе волове; па знаш, дете, заспало; а волови, стока као стока, уђу у њиву и, Бога ми, оштете доста.

— Доста, доста: збрисали све — додаје љутито Мина.

— Та нису баш све, али су учинили штету, то се види, не да се сакрити.

— Па јесте ли ишли вас двојица на њиву да видите и да се како намирите? упита кмет.

— Како ћу да се намирим, кад ми је њива збрисана? одговори Мина.

— Ишли смо, кмете, вели Кузман, и гледали смо, него не можемо да се намиримо.

— Шта ти тражиш, Мина, а шта ти дајеш Кузмане? упита кмет даље.

— Ја му дајем, похита Кузман: — да измери мотком колика је његова њива, па да одмери толико од моје њиве у Церовцу, и да обере о јесени, а он не ће; нудио сам га да пребројимо стручје у његовој њиви, па колико је струка поједено, толико струка да он обере у мојој њиви, па ни то не ће: сад не знам шта ћу.

— А што ти, Мина, не ћеш тако? упита га кмет.

— Не ћу ја, да берем туђу њиву, него своју.

— Али ето твоја је поједена?

— А што да ми поједе?

— Е, што да поједе? што да поједе? Човек ти каже како је било: није ни он рад. Тако се десило. Сад да се како намирите.

— Ја не знам како да се намиримо.

— Ето узми његову њиву па бери о јесени, како ти човек нуди.

— Не могу! Од моје је њиве до куће пâван као длан, а од његове њиве до моје куће толико је јаругâ, да ћу на пет места претурати кола: он сам преко неких живобара преноси кукуруз у котарицама.

— Е, па како ћемо сад?

— Ја хоћу да берем с моје њиве, а он нека бере са своје, па што ком година донесе.

— За Бога, зар не видиш да је твоја њива потрвена, како ћеш је брати?

— А он нека ми стукне Спасов дан на Ђурђев дан, да ја посејем наново, па да берем што роди моја њива а не туђа.

Кметови прснуше у смех, и рекоше им да обојица изађу мало на поље, не би ли се како намирили, докле се и они разговоре међу собом о том послу.

III

„У зао час“

У очи Видова дне, пред кућом газда Степе Мирковића бејаше се слегло необично много света, а особито деце. Истина у самој тој кући има 45 душа; али овдје је било много друге живине, па и надничара, слугу, цигана, циганака и циганчади.

Живобара — бара која се не суши и над којом се лети ухвати кора, али је испод ње опет ровито земњиште.

Стўкнути — повратити, гурнути уназад.

Од многога света газда-Степини пси као да су се нешто застидели па се склонили под кошеве, доле испод куће, и лежаху мирно, не хотећи ни на кога регнути.

Људи су се пред кућом око нечега гужвали, али се са сокака није могло видети шта је то, једно од честога воћа, а друго од многога света. На један мах крене се сав тај свет на капију и главном улицом уза село упути се к сеоској судници. Мислиш нико и не остаје у кућама, тако све живо трчи на вратнице, на пролазе и на плотове — да види шта је то. Деца су бацала своје играчке, мешаје су остављале тесто у наћвама, матере окупану децу у кориту; редуше лонце да искипе — само да виде те чудне сватове с воћевином још чуднијом.

У среди су ишла два сина газда-Степина, и међу собом су водили везана сељака Мѓму Голоскоковића, коме је о врату висио велики један мртав њуран, и љељеао му се à на десно à на лево. За њима је ишла она густа гомила свакојакога света; али деца, ови неуморни несташци, оптрчаваху све те људе, излажаху напред и гледајући у Мѓму, узмицаху се натрашке и говораху:

— Где је расло, где ли је пасло, ама је ово пециво слатко! Узми, Мѓма, још један батак! Узми болан, као своје муке од јуначке руке! Ха, ха, ха!"

Мѓма, идући везан, ћуташе и гледаше преда се. Немило позорје: све живо опрло очи у њега; многи се спотицаху о камење и о бусење само да би њега видели, а он не гледаше ни у кога. Што му се год рече, он све трпи, ничему се вешт не чини. А Мѓма је момак да га имате шта видети. Може му бити двадесет и пет до двадесет и осам година; висок, крупан, плав; очију је плавих, обрва густих, а трепавица дугачких. Образи су му подуги, нос као модри патлиџан, а уста као чарапин почетак. Мали брчићи изверугали су му се по де-

белој горњој усници, или боље рећи уснетини, и тако су измршени као да их никад није ни рукавом згладио. Из широке браде избила су му два прамена подбратка, па се посавили доле под грло. Руке су у Мр̑ме праве ручетање, али на длановима није било ни најмањега жуља; босе ножурање његове притискују собом много земље, али то зато, што су расле сасвим по вољи, а не што су се распљескале под великим теретима. На глави му је стара нека весина оздо до пола улепљена, а озго процепљена, кошуља му је већ жута од неопера и на неколико места прогорела; не имајући ни копчи, ни сапетљача, раздрљила му се она тако, да му је лево раме било сасвим голо; опасао се појасићем као каквом узицом, иза кога му је штрчао орахов чибучић, с црном циганском лулицом.

То је све рухо и накит на Мр̑ми, јунаку овога дана. Кад Мр̑ма говори, он уза сваку трећу четврту ли реч додаје: „у зао час!“

Колико се света кренуло од Степине куће за Мр̑мом, двојином је толико стигло пред судницу....

Кад Мрма и пратња му дођоше пред судницу, Газда-Степа уђе те каза кметовима нешто, а мало час и кмет и помоћници изађоше на трем и поседаше.

— Овде је пространије, рече кмет Сима: — у судници не би могло стати толико света, а сви су ради да чују.

— Тако, тако; то је боље! говоре из окола и они којих се то тиче и којих се не тиче.

— Дајте Мрму овамо ближе и одрешите га, не ће зâр побећи, рече кмет.

— Не ћу, кмете, Бога ми, вели Мрма: — само нека ми пусте руке.

Одреше га; он се приближи к трему, а и сав онај свет приђе ближе, да чује суђење.

— Мр̏ма, рече кмет: — дѐ нам кажи право све како је било, лашње ће ти бити.

— Хоћу, кмете, Бог и моја душа! У зао час, нисам видео асне од краље, те да видим од лажи....

— Лепо, кажи нам све; и Газда-Степа ће ти пре опростити, ако кажеш право.

Сви се смејуше. Мрма се искашљује; повлачи кошуљу на голо своје раме, а онај му се ћуран љуљушка о врату.

— Да скинем, кмете, ову цериму с врата. Чисто не умем да говорим.

— То не можеш да скинеш, лепши си тако; погле шта се света скупило само да види како ти личи та огрлица. Луче те није нико хтео ни да погледа! Него дѐ причај!

— Има у Газда-Степе, почиње Мрма искашљујући се: — небројено ћурака и ћурана, па су то ћурани урањени, па су угојени; па су лепи, па су бесни: црвене им се оне кресте као жеравица; шепуре се, ору крилима, арлучу, и чисто као да веле: „Чик да ме закољеш! Чик да ме закољеш!...“

— Ви'ш ти њих! чини кмет, а смеше се људи.

— Ономадне у понедеоник, у зао час по мене, продужава Мрма — враћам се ја из Грабовца са Живаном Грудићем, па ударимо на Газда-Степине ћурке. Оне се, у зао час по мене, раширише по стрњици, иду, кљују бубе, и пућкају свака својим гласом „Кау, кау! кау, кау!“ А ћурићи опет утањили: „Отӣћӣ ћӯ чӑк, чӑк, чӑк!... ӧтӣћӣ ћӯ чӑк, чӑк, чӑк!“

— О, Мр̏ма! рећи ће мени, у зао час, Живан.

— Ој, Живане! одазвах се ја.

— Видиш ли, болан, какво је ово красно пециво?

— Вићу, Живане, одговорих ја: — али која је ваjда кад је туђе?

— Море, то је створио Бог да се једе; Газда-Степа не може то све појести.

— Добро, али знаш ли где је седало тим ћуркама?

— Знам; испод куће, на оне две криве гуње.

— А пси?

— За њих је ласно; њих ја умем заварчити, па да не регну.

— А људи?

— Газда-Степа лёже рано; ноћу слабо излази из собе; момчад су се ономадне вратила с границе, још су уморна и дремовна, чим оду у вајате, поспаће као поклани. Него сутра, у велике вечере, да ми одемо да кога ћурана придигнемо, ви'ш како се силе....

— Ја, у зао час, рекох — хоћу; дођи пред ноћ к мени!

На том се растасмо.

Синоћ у сутон дође Живан к мени, те поседесмо, у зао час, до вечера. Иза тога се, у зао час, дигнемо те к воћу Газда-Степином. Бесмо се, у зао час, договорили да ја пређем и скидам ћуране, а он да стоји иза врљика, и да их прихвата, па да откида главе, и да баца доле у прљушу, одакле ћемо их после покупити. Тако, у зао час, и учинимо. Пси нас опазише и јуришише; али им он нешто бацаше и шапташе, те се умирише и ућуташе.

Помрчина је била толика, да ниси могао видети прста пред оком.

Људи, слушајући како Мрма све прича, почињу се смешити. А Мрма, чујући то, вели:

— Ето, ја вам кажем, тако је било — у зао час! Што да лажем? Па Бог вам, а душа вам!

— Причај, Мрма, причај све, вели кмет Сима.

— Ја скинем, у зао час, једнога ћурана, и додам га њему преко врљика. Он га прими и не знам шта учини с њим, а ја, у зао час, одох те скидох и другога, а он га не хвата него пипа мене по руци. Ја помислих да ми хоће нешто да докаже.

— Држи ћурана! прошапћем му ја.

Он ћути, и хвата мене за руку.

— Та држи ћурана, јеси ли полудео! прошапћем ја живље, у зао час.

У тај мах, он мене добро ухвати за обе руке, и притеже к врљикама.

Ја пустих ћурана, а неко ти ме истишта мотком преко леђа: пљус!...

Ја се цимнем да бежим; али хоћеш! У зао час, мене за руке не држи Живан, него Газда-Степин Мијаило, а иза мојих леђа стоји његов Максим са чабрњаком...

Они ме свезаше и затворише у кош где преноћим. Јутрос ме изведоше; обесише ми о врат овога ћурана, и ето ме доведоше пред вас. А онај паксијан упрцао и утекао; нема га нигде...

— Је ли све то тако било, Мијаило? — упита кмет Степинога сина.

— Кад смо дошли с границе, — почиње Мијаило — казују нам код куће, како често мрак једе те кокошку, те петла, те ћурку, те ћурана; и ми почнемо одмах да вребамо. Ономадне у вече налајаше пси, ја се сетих да ће то бити оваки трговци, па зовнем Максима те изиђемо у воће и смотримо их у мраку. Ја пођем на онога иза врљика, али ме он опази и стругну низ прљушу не пустивши ни гласа од себе, тако да Мрма ништа то није знао.

— Нисам, у зао час, говори Мрма сам за се.

Ја онда станем на његово место, шчекам Мрму док донесе другог ћурана, па га онда шчепам за руке и притегнем к врљикама, а даље већ знате.

Људи се грохотом кикоћу.

— Шта тражиш ти, Газда-Стево, за овога ћурана?

— Ма колико да тражим, он не може платити.

— Може ти одрадити — рече помоћник Павле.

— Јадна му његова одрада! Да је он радник, не би ни ишао такав.

Кмет и помоћници прињоше ближе један другом, нешто се разговараше; зовнуше и Газда-Степу; говораше и с њим нешто — насмејаше се, па онда поседаше сваки на своје место.

Кмет Сима уста и рече:

— Чуј, Мрма, и ви, сва браћо: Ми смо овако пресудили:

Да се Мрма проведе преко свега села тако с њураном о врату; пред њим да иде биров с великом клепетушом, и свим путем да клепеће. На три велика раскршћа: код Ненадова гроба, код Кузманове куће, и код Суве границе да биров стане а Мрма да викне на првом раскршћу:

„Хтедох пецива, па остах без проје!“

На другом:

— „Мишљах да не види нико, па сриках све село!“

А на трећем:

— „Шта сам тражио, мало сам нашао!“

Ту да се Мрма пусти. Газда-Степа му поклања тога њурана о врату.“

— Хвала ви! вели Мрма, то ми је за памет:

— А зар Живану ништа?

— Море, ако он огледа још који пут, вели Мијаило: — ухватићемо ми и њега.

Мрму одведоше од суднице: напред биров клепеће клепетушом, деца вичу, жене се кикоћу, људи се смеју.

— Зар нема нико више да се суди? упита кмет.

— Беше их неколико, одговори учитељ-писар: али ено сви одоше за Мрмом

— Хвала им, рече кмет; да се малко и ми одморимо.

Цинцарин механџија донесе на прљаву послужавнику неколико кавâ и ракије и вина — ко за што буде, и служећи, рече:

— Ово части Газда-Степа!

IV

„Да не пуца брука...“

Још кметови нису „покрстили Газда-Степину каву“, то јест нису је залити потоњом чашом која „спира загорел“, а пред вратима од судничке авлије уставише се кола духовника Висариона, игумана манастира Красаве. Игуман сиђе с кола, уђе у авлију и упути се доста журно к судници и кметовима.

Авлија је око суднице врло велика, стога од врата до суднице има прилично поћи.

Оцу Висариону може бити већ пуних педесет пролећа, премда је он волео јесени. Он је човек мале главе, подуге риђе браде; малих жућкастих очију, а носа прћастога; брада и бркови били су му проседи. Шмрчући бурмут, и не мучећи многу воду око свога лица, он је остављао да се природна белина његових бркова колико толико оврани. Он брзо иде и брзо говори, а врло мало мисли шта ће кад да каже, премда крупних погрешака не чини, али, што оно веле сељаци, товрља што му дође на уста.

На глави му је масна, улупљена камилавка, под коју је био повратио перчин своје дугачке а не дебеле косе. Од хаљина имао је стару црну антерију која се преклапа, а опасао се црвеним вуненим појасом; џубе му је вето, окрзано и за вратом и међу плећима улепљено од зноја; на ногама је имао чарапе до колена, без тозлука, и неке ципелетине од којих би му у једну могле стати обе ноге. У рукама су му биле три ствари наизменце: мала бројаница од вишњастих зрна, бурмутица, и нека плава прљава марама, која је једним пером била привезана за гајтан од антерије, тако да и кад је он пусти не ће да се изгуби, него му виси низ десну страну

Вет — стар.

Видећи га да долази, кметови се зачудише, и један другога очима питаху:

— Шта ће он у ово доба?

— Скоро је био у Београду, рећи ће гласно кмет Сима: — ваљда носи каквих новинâ, па му је мило да их прича сваком. У том духовник те пред судницу

— Помози вам Бог! викну игуман, смешећи се као свакад.

— Бог ти помогао, господине! Благословите! рекоше му редом сви кметови уставши на ноге. Поздравише се, па поседаше.

— А којим добром ти, господине, баш у судни дан? А што ниси мало пре!...

— Е тако је, јâ! Баш дођох вама на суд, јâ! Ономатке сам био у Београду, па каже господин митрополит, Бог зна како му је мило за наш манастир; Госпоћа Стаменија, Бог да је живи, хоће да приложи красно *одјеjаније;* Бог зна како јој је мило; Госпоћа Савка, да је Бог поживи, баш кувала слатко, па каже: — Узми, духовниче, и од нашега слаткога! Знаш како ти нас частиш, јâ! А кад ја кући, а оно зло и наопако. За то сам ево и дошао, вама.

— Да нису опет Паунове козе?

— Јадне ти козе, Марко! Горе!

— Ваљда опет успор од Стеванове бране?

— Море какав успор? То се све може да каже, али ово је зло које не смем ни да кажем *да не йуца брука,* јâ.

Кметови гледају један у другога, и не знају шта да му одговарају.

— Да се склонимо у собу, рече Висарион.

Кметови одмах усташе; двојица узеше сто, а један с учитељем столице; све то унеше у судницу и затворише врата, па поседаше.

— А гле, заборавио сам књиге на колима, рече игуман, и диже се да иде за књиге.

— Донећу вам их ја, прихвати писар-учитељ, и скочи те оде за књиге.

— Може ли бити да не зна ни овај младић, „да ми не пуца брука“? пита игуман.

— Ако се жалите на кога, вели му кмет Сима: — не може без њега. Капетан каже „кад судите, треба да вам је судница пуна“, а пуна је кад смо ми сви и писар.

— Јес' ја, тако је; каже ми господин министар, да га Бог живи; Бог зна како се радује....

Учитељ се врати с књигама и седе на своје место.

— Е, 'вала вам, а баш кажу тамо господа у просвети, врло им је мило; хвале, хвале, и ја кажем, красан младић, наше дете, научило, па лепо.. Питају: како летина, да нема ове несрећне болести, шта ради учитељ, а ја све кажем...

Кмет види да се весели Висарион, и онако сплетен, још горе сплео не знајући како да започне оно ради чега је дошао. Зато му дође у помоћ питањем:

— Па шта је то било у намастиру, господине?

— Несрећа, мој Симо, те велика: отишао ја у Београд; Господин митрополит, Бог зна како му је мило; зове ме на ручак, а она моја два окаченьака договорила се с куваром, па ми извукли из ћилера и појели сад уз пост сву сланину од онога назимета што сам убио на Светог Спиридона.

— Глај ти неваљала посла! рече зачуђено Сима.

— Бога ми ти кажем, вели Висарион: — појели лепо сву до лека!..

— Па сад? учини кмет, управо не хотећи ништа питати.

— Сад сам дошао вама; своји смо људи: да ви њих призовете и да их запитате: како су смели

покрасти испод кључа манастирску сланину и појести је уз посте?

Настаје ћутање и недоумевање. Кметови погледају један у другога, па сви у писара, а он се и сам изненадио; преврће листове у кривичном законику, најпре на десно до корице, па после на лево до друге корице.

— А што ви то не јавите конзисторији, оче игумане?

— Ето га ви'ш! Он одмах куд не треба! Ја управо и бегам од конзисторије: ако их јавим тамо, само ће ми пуцати брука. Конзисторија ће њих преместити, а ја других немам, па ком штета, него мени? Но ја мислим овако: да ви њих призовете, па као да сте чули за то од људи, и да им дате строгу, те тако да их заплашите: они се вас боје више него конзисторије.

— Вере ми, господине, вели кмет — не ћемо ми то умети. Ми коме почнемо да дајемо строгу, ми оном и пресудимо, а тима твојима — не знам како да им кажем — за крађу бисмо лако, да је у туђој кући, а овако ви је то све кућанска брука.... Баш да си ти отишао до капетана: он ће то умети боље него ми.

— Па лепо, Симо; и то се не да карати. Само вас молим да ово остане међу нама, „да ми не пуца брука".

— Не ће то нико знати, духовниче, осем небо земља, ми и ти?

Здржани смех...

Мало после тога, из села Шушња излетеше игуманове кочије и упутише се ка вароши у којој седи капетан.

— Е, овака судна дана нисам имао, откад сам се закметио, вели кмет Сима.

— Ни ја, додаје Сава.

— Ја се само крстим и каменим, придаје други помоћник.

— Хвала Богу те и ово има краја вели учитељ-писар. Ја сам често мислио да је тешко с малом децом, а ево су матори гори од деце. Идем ја мојој школи, да малко дахнем душом од данашњега суда. Лаку вам ноћ!

20, IX, 78. *Зимње вечери.*

БОЖАНА

ПРИЧА ИЗ ЖИВОТА У СРБИЈИ

I

Повојница.

Беше један од оних врелих летњих дана, када сунце хоће да сажеже и дрво и камен. Куд год погледаш, чини ти се да ваздух трепери од силне жеге; лишће се спарило, цвеће увело, трава клонула, кукурузи се усукали; вране зевају, пси дакћу, а стока побегла на пландишта и на појила, и само жели да се надише; о паши и не сања. Златари, велико, живо село, занемело, опустело као да се раселило. Људи, жене, момци, девојке, све што може радити — отишло у поље на рад. Ово су дани у које сељаци хватају своје уживљење за целу годину. У селу се тек овде онде може видети по неколико деце која се титрају у хладу, или се суљају у прашини; или се види по која стара изнемогла баба, коју су оставили да чува децу, да пази на кућу од Циганака, и да храни пилиће. Јер баш тада, не гледајући на велику жегу, многи јастреб крстари по ваздуху изнад села, и вреба где да се залети и канџама својим да зграби коју коку или пиленце. С тога по нека обневидела бака иза гласа виче:

— Ај! ај! ај! ај! Она ове узвике толико понавља да се најпосле чује само ово: — ја! ја! ја!

И докле бака тако по навици виче да разагна

јастребове, дотле многи дрски ждеравко без бојазни рашчерупава и прождире њено пиле или коку.

Иначе је у целом селу мртва тишина и непомичност.

Но гле! У кући Лазе Врекића гори велика ватра! Ено на димњак куља дим као да хоће хлеб да пеку! Лазина домаћица Ристосија нешто се много жури. Ене с њом и сестре њене Ранђије! Мора да има нешто, кад је и она дошла чак из села Притока!

Пред кућом, под орахом, прострта шарена пољава и поређани јастуци чупавци. Не може бити друго: неком се надају. Али какав им гост може доћи сад у ово радно доба?

Преко све своје журбе и пословања у кући и у вајату, Ристосија чешће испадне пред кућу, сагне се к земљи, и погледа нешто испод воћа: баш очекује некога!

У један мах налаја псето, а уз воће се прими и прође кући Живанова Гроздана, носећи о рамену торбу шареницу.

— Моја слатка посестримо! — викну Ристосија истрчавши пред њу: — ти си баш на речи! И обе се загрлише и трипут се пољубише у образ.

Ристосија посади Гроздану да седне на јастук, а она торбу своју пусти крај себе на пољаву.

— Гроздо, сестро! — рећи ће Ристосија: — склонитије би било да поставим у кући; али је запара; овде на ветрометини било би лепше; како велиш ти?

— Може и овде — одговори Гроздана — неће зâр нико доћи; све је сад на раду..

Изађе и Ранђија из куће, те се поздрави и пољуби с Грозданом.

Докле се њих две, које се дуго нису виделе, питале за здравље, дотле Ристосија изнесе постављену трпезицу и намести је пред Гроздану. За тим донесе једну велику пољаву и прострѝ је ту дуж

њих. Ранђија пак оде у вајат те зовну Ивана, Ристосиног сина, момка од својих двадесет година. Иван дође, упита се с Гроздом, и, гледећи срамежљиво преда се, извали се на ону разастрту пољаву, и леже колики је дуг. Мајка га пови, као што се повија мало дете; намести му изнад очију лучац, покри га струком и стави му чело главе гребене! Иза тога све три жене седоше ручати и разговарати се, а Иван крај њих лежаше и њуташе, божем спава!

Гроздана извади из своје торбе оно што је донела: то беше погача намазана медом, на њој кашика тучене соли, кита цвећа и печена кокош. За тим извади и једну чутуру вина. Права повојница.

Све три жене раде су свашта дознати и свашта казати, па тако разговору нема краја.

— Али ко ти први каза ово — упитаће Гроздана Ристосију, пошто већ преручаше. — да му треба донети повојницу?

— Каза ми невоља, сестро слатка! Ето година има како ми меркамо девојку за њега, па нигде не можемо да нађемо. Где год поменемо, свуда се некако разгоди. У први мах као хоће и род и девојка, а после удари у нек или род или девојка. Ваљда неко изгуби душу те скуди, скудио му Бог дане! Најпосле ми рече баш Ранђа:

— Сешо, веселнице; твоме Иви нико није донео повојнице, стога ти он и не може да нађе девојке!...

Ја ти узмем мислити, и одиста се сетим да се он родио у збегу, у Цераку, а онда ником није ни на ум падала повојница! Ми ти се онда договоримо да учинимо сад оно што је требало пре двадесет година. Знаш како сам те молила, и ти, 'вала ти од неба до земље, ето дође! 'Вала ти ка' сестри рођеној!...

— Дај Боже да буде на добро! А како, јадна, да ти не дођем? Кад нећу теби, ја коме ћу?

— Јес, јес; али, знаш, друга би се ћудала; или би то растелалила по селу!

— Не дао Бог! Пре ће се чути од ове земље него од мене!... Али, сестро, ми већ преручасмо, и што је у обичају извршисмо. Како би било да ви сада Иву одвијете? Може ко доћи, а има свакојаких очију!...

Оне скочише, одвише Иву, полише му, те се уми, па и он седе с њима за трпезу.

— Е, Иво, о Светом Аранђелу, ако Бог дâ здравља, овде ће играти твоји сватови, рећи ће Гроздана.

— Тсссс!... Залудница — одговори на то Ива — Не могу да изађем из воље Наки, а ја ти за то не марим колико за лањски снег....

Све три жене готово преплашено погледаше једна у другу.

— Зар тебе, срце моје, није мило — пита га тета Ранђија — да имаш лепу младу жену?

— Сачувај Боже! Ја се чудим мојим другарима; они хоће вратове да поломе, кад где чују девојачки кикот и разговор. На девојке ја не бих никад погледао, али не могу од другова, кажу ми да сам одљуд, да сам живи мртвац, да сам - та како ме врагови не називљу!....

— Једина руко Божја! — рећи ће Гроздана, — да ово нису какве чини? Ове последње речи изговори она лагано, и тек очима јасно питаше Ранђу и Ристосију.

Оне обе слегоше раменима и уздахнуше.

Око заранака Гроздана, почашћена, дарована, диже се и оде кући пожеливши најбољу срећу породиљи и њеној маторој али врло необичној беби....

II

Бегуница.

Каменко Влаховић из села Златарâ и Божана, ћи Богића Минића из Коритâ, видели су се први пут на сабору код шареничке цркве. Како су се видели, тако су се и заволели.

Од првог састанка и од првог разговора учини им се да су створени једно за друго. Каменко је јединац у оца, порастан, на очи леп, паметан, вредан — младожења не може бити бољи! Али Богица, Божанин отац, проптавши да му ћи радо гледа Каменка, а живећи још од вајкада у некој омрази са Влаховићима, науми да то вољење пресече одмах у почетку.

— Ја ћу ово дете да дам, рече једно јутро, жени својој, Божаниној мајци, нека иде раније у своју кућу. Јављају ми се добри људи, а баш јуче на кулуку помену ми Станиша Миличић за свога брата од стрица. То су људи врло добри, а по имању су први у капетанији; боље прилике не треба ни чекати. Него ти гледај те спремај што треба, а ја ћу дете да дам...

Мајка то каже ћери, а Божана место да се осмéне, да се застиди заславивши очи рукавом, удари у плач, и од тог доба скоро заборави и јело и пиће. На несрећу, тих дана, нико из Златара не прође кроз Корита, и она не могаше јавити Каменку какве је гласе чула од своје мајке.

Једнога дана Каменко збираше шашу на њиви у Летовишту, кад ето ти Циганке Сусе из Корита, те правце к њему, изазва га мало на страну, па му рече:

— Поздравила те Божана, ако мариш за њу, да је грабиш час пре; не уграбиш ли је ово до Лучина дне, о Митрову дне ће доћи просци из Зовнице, и испросиће је за брата од стрица Ста-

ниште Миличића. Отац је пристао да је дâ. Све је угођено; још се она противи, али ће се и она покорити, ако се ти не пожуриш. И тако ће, мој соколе, отићи *твоје драго* за *своје недраго*, завршн с осмејком Циганка, и оде не дочекавши ни да јој он рече: Хвала!

Каменко се у мало не зграну, кад то чу. У журби и забуни немаде кад да оде кући, да ствар оповеди оцу и мајци, или ма ком старијем и разборитијем, него брже потрча к својим другарима и побратимима: Леки Дражићу, Новици Чекановићу, Мирчи Вулићу и Велоју Вукићу. Сва четири ова момка беху вредна и поуздана. Они могаху стићи и утећи, на страшном месту постојати, и за оштро ухватити гвожђе. Уз то је Лека тако вешт, тако досетљив, да нема, мислиш, неприлике у којој се он не би умео наћи.

Њима Каменко каза своје јаде, и замоли их да оду у Корита, и да му угребе и доведу Божану....

Момци су на оваке послове сви готови, а ова четворица особито.

Данас истина нема оних старих, често крвавих отмица; данас девојке на многим местима саме одбегавају. С тога за много село има песма, како су „у њему девојке пашалије; како саме суде, саме пресуђују; свако вече по једна утече."

Ово се ради овако: неколики рођаци или побратими младожењини, договоривши се најпре с девојком, дођу у вече на уговорено место, и, знаним знаком, објаве да су ту. Девојка, спремна за бегање, само чека тај знак, па се искраде из куће, дође међу њих и побегне.

Ма да се изобичајила стара отмица, опет ни једној кући није мило да из ње побегне девојка. Зато кућа у којој се може то догодити, будно пази да спречи ту срамоту. У кући Богице Минића надали су се таком колачу, зато су били на опрезу..

Богица је ловац на гласу; самих керова врзма му се око куће пет или шест, а било је и два пса у жежељу. Чељад су ослушкивала сваки шушкор и сваки гласак, а сам домаћин, кад се већ приближио Св. Лука, никад није заспао на оба ока. Е, али су казали памстни наши стари, да је решето бува лакше сачувати него једну девојку, кад науми да утече. Сва Богичина мука би узалуд. Једне тамне ноћи Божана омркну а не осване у очиној кући!... Каменкови побратими, у велике вечере, дођу у забран више Божанине куће. Лека извади кресиво и кресне три пута огњилом о кремен; у три маха сукну рој варница у вис. Не прође много, а преко врљика лагано као дивокоза прескочи Божана, носећи у рукама торбу с најпотребнијим својим рубинама. Побратими је примише, посадише на готова коња, и побегоше с њом што год могаху брже пут села Златара!...

Чим стигоше на помол кући Влаховића, осуше пуцати из пушака, јављајући да су добра лова уловили. Али се у кући не виђаше никакве веће светлости, нити се чујаше какве живље вреве. Кад већ на саме вратнице -- а пред њих изиђе Милинка, Каменкова мајка, невесела и плачна, и шану им да је Каменку отац одсечно казао: да за ову годину од женидбе нема ни помена! С тога је запретио да се девојка не уводи у његову авлију; Каменка је навлаш тај дан послао у воденицу, и заповедио да тамо заноћи и умеље брашна. То је учинио само да се момак не нађе ту, кад девојка дође.

Побратими су знали Каменкова оца. Тај човек не зна много. Више пута изгледа као да зна врло мало. Али што зна, то зна само од једне руке. Кад он што изрече, никад више не пориче.

— Шта ћемо сад? рече убезекнут Новица.

— Ја се волим обесити о овим вратницама, него се оцу вратити, после ове срамоте. рече девојка.

— Ала несрећна удеса! проговори Мирча.

— Нема помоћи од ўкања и јаликовања, рећи ће Лека: — Ноћ пролази; чим сунце огреје, све ће село знати нашу бруку; него ово ваља ноћас свршити овако или онако.

— Лека, девере несуђени, рече Божана: — што год знате — чините; само ме у род не враћајте!...

— И није ваљде двоумити овде пред затвореним вратницама, рече Лека: — домаћин у кућу не прима; девојка у род неће; нас четворица — па два ожењена, а двојица имају под прстеном девојке. Него чујте ме, да ми Божану водимо за Ивана Врекића!

— Бог из тебе проговорио, побратиме, рече Новица: — момак млад и леп, а кућа богатија од ове...

— И тамо ће нас дочекати као озебао сунце, дода̀де Лека.

— Већ сад како вас Бог учи; ја не знам ништа, рече ојађена вођевина.

Побратими с Божаном одоше кроза село кући Врекића, а Каменкова мајка оста плачна у мраку на вратницама....

Приближивши се, Лека рече те истурише неколике пушке. Пси залајаше око Врекића куће, људи се избудише и поустајаше. Лека се јави, приђе, и уђе кућу. У неколико речи каза он Лазару све и упита га:

— Хоћеш ли снаху, или да је водимо другом?

— Хоћу, како нећу? Добро ми дошла и срећу донела!

Божану одмах предадоше у вајат међу заове а људи уђоше у кућу, и текар им сада поставише вечеру, те стадоше вечерати и пити готово до зоре.

За један час развесели се сва кућа Врекићева. Сам Иван, који слабо мари за женидбу, трчећи и слушајући што му отац заповеди, бејаше задовољан што му девојка дође тако из ненада; тако о мало његове трудбе.

III

Испит.

Селу Златарима попује поп Сима из села Шареница. Поп Сима је већ човек у годинама: прешао је већ педесет пролећа а још се држи као да му је тридесет и пет. То је крупна, здрава људина, лица црвена, груба, очију малих, браде кратке а косе ретке. На глави носи читакињу која је обично стара, спљескана и свакад на једно ухо малко наерена. Поп Сима је удовац; што је деце имао све је извео на пут; сада је готово сам. Стања је доброга, нарави променљиве, али скоро свакад склоњене на весеља и пијанке: он често у радни дан узме Цигане те му свирају и прате га кроза село! Није он тврде руке, некад ће дати што му год заиштеш; некад недељом после јутрења излазећи из цркве узме у шаку све крајцаре које су људи дали на икону, и, не спуштајући их у џеп, носи у шаци у механу, па пруживши механџији викне:

— Нâ, па свима овде по каву и ракију!

При свем том он је врло рад да некога домаћина „добро ошиша“, кад му падне шака.

— Одавно ја молим Бога, — вели он у такој прилици, — да ти дођеш вуку на рупу, па Господ „услиша моленије моје“...

Попу Сими дође једно јутро Лазар Врекић, и донесе у торби погачу, чутуру вина и очупану дебелу ћурку.

— Које добро, Газда-Лазо? — упита Сима још из далека.

— 'Броитро, попо! — рече Лазар — благослов'те!

— Бог те благословио! Седи!

— Вала и сешћу, него да би које момчади, да ову торбу изручи.

— Ја ћу, ја ћу! вели поп Сима, и узе торбу, уђе у собу, и све повади па поређа по столу. Сад

се врати на трем к Лазару, и пружајући му празну торбу, упита:

— Рашта си ти тако поранио?

Лазар му каза све шта је и како је, па замоли да учини испит и да дâ „извештје“ проти који ће од себе дати „печат“, да се тек тада младенци могу венчати

— Него, попо, знаш шта је — наставља Лазар, — теби није никад било криво од моје куће, неће ни сад; изради ти то мени сам, да не тумарам ја, а ишти колико је, да платим...

— Бога ми, Газда-Лазо, — поче поп — то је ствар тешка... мучно... ја...

— Немô, попо, среће ти!

— Није другче, Лазо, ви'ш како је: девојка побегла од оца. Да је отишла онамо куд је пошла ћене, ћене и опет се не би могла венчати, докле се пријатељи не помире; знаш, отац је! Овако је још горе, још заплетеније!...

— Знаш, попо, за оца девојачког ти не бери бриге; послао сам ја њему човека који ће с њим угодити, не може вàлити. Само ти немô мене омести а ја сам готов платити твоју трудбу.

— Хм, хм, хм, чини поп Сима мислећи колико да зацени...

— Ја, истина, нисам досада ово бирао; нисам никада женио ни удавао, наставља Лазар: — али чујем од људи да се теби за „испит“ даје *цванцика и чарапе,* а ја ћу ти дати *дукат*, и Ристосија *двоје чарапе*! Од воћевине, бој се, нећеш добити ништа. Проти, кажу, уречено је *две цванцике,* а ја ћу дати и њему дукат — само нека се посао сврши.

Поп Сима устаде, нађе хартије, узе једно раскречено перо, нали у дивит мало ракије из полића који стојаше на столу, размути мастило, и поче нешто писати...

— Ајд! рече он на један мах, и прекиде писање: — Ово не може бити без архијерејског разрешенија.... И ону хартију на којој је почео писати стаде гужвати у руци.

— Немо, попо, здравља ти твога! вели му Лазар, и диже се чисто да му не дâ уништити оне хартије.

— Не може, човече Божији! Не могу ја ни за чиј хатар ићи на јепитимију. Строге су дужности сада: архијерej. конзисторија, министри, циркулари, расписи. Строго без трага!...

— А може ли, попо, да ја дам више? Да дам... пет дуката: три теби а два проти?

— Оно би могло. вели поп Сима развлачећи: — кад би ти сам ишао и проти и конзисторији да свршиш што тамо треба За мене је доста и три дуката, ма да се такав домаћин не би затрo, кад би дао и више о првом свом весељу. Кум и старојко толико ће дати свирачима!...

— Нећу ја умети у тој „историји“ попо. вели Лазар: — до проте и које како: он је поп као и ви, наши попови; али у ту, што велиш, „историју“, не умем ни ући?

— Другојаче не може! Није право ја од моја три дуката да потрошим два идући по твом послу. Знаш пошто је сада чиновнички ручак у механи. Све је скупо! Не може! не може! не може!

— Слушај, попо, превија се опет Лазар: — да дам ја теби осам дуката, — па ти одвој колико треба проти и тој историји, а оно друго нека је твоје: само ти мени то овде сврши да ја не тумарам!..

— Не може, рече поп суво, и диже се те оде у собу.

Лазар промишља од сваке руке. Види да ова хала зија на паре, али не види где ће му бити доста. Дао би од прве и десет, дао би и дванаест; али се боји да то онога не заголица па ће тражити

двадесет, и двадесет и пет! За то смисли да пресече на једном месту. Лупну штапом у врата, и малко их одшкрину, па рече попу овако:

— Попо, ако може да дам ја теби десет дуката, па за све да је твоја старост, а ако не може, онда нâ ти дукат за испит па ми пиши „известије" да идем проти, а доле је наш Макса Абација, па нека ме одведе и у ту „историју".

Поп Сима познаје Лазара. Може се тај човек много савијати и превијати, али ако се једном исправи, ништа му се више не може. Зато науми да га више не мучи.

— Знаш шта, Газда-Лазо, своји смо људи, а другоме се ја не бих примио те главобоље ни за двадесет дуката, даћеш ти мене дванаест дуката, па да довече испитам момка и девојку; али, знаш, ако доле у конзисторији кажу да треба још, мораћеш додати који дукат.

— Лепо, попо; само нека се посао сврши. Сад извади из недара дугачку кесу, одреши је, и из једне воштанице одабра дванаест дуката, па их сасу попу у шаку.

Поп Сима, примивши паре, помилова њима своју браду шапћући: да му се множе као длаке у бради. Затим, погледавши у Лазу, завршн овако:

— Ово је само за испит, за известије, за печат, за оглашеније и за архијерејско благословеније!...

Лазар баци очи на попа, заста малко свим телом, па тек тихо проговори:

— Лепо, попо! С Богом!

Заметну празну торбу на раме, и оде кући.

Одмах друге недеље затресе се село Златари од сватовске јеке и праске. Није зар ни остала кућа коју Врекић није позвао на своје весеље. Јело се, пило се, веселило се, играло се како није откако

је Златара. Млада не беше особито весела, али су сви то одбијали на оно, што је било пре ове свадбе. Жене су говориле, да она можда жали прво своје драго, па би нека послободнија, као тешећи је, рекла:

— Шта ћеш да чиниш, срце моје? Што није суђено, није! Преко усуда не може нико! Ти си миловала њега; он је миловао тебе; али кад венци с неба не падоше на Каменка и на Божану, него на Божану и на Ивана, мораш за својом судбином! Тако је женској глави рекао Бог!

На сваку таку утеху Божана би само тихо уздахнула и погледала преда се. На срцу њеном било је много јада, а она није знала, кога управо да криви за све те своје јаде!...

IV

У дому као и у роду.

Прође година дана од свадбе Иванове и Божанине. Наста већ дуга јесен. Иван крете свиње у гај Церак у жир. Он тамо и дањиваше и ноћиваше. Само недељом долажаше кући, колико да се преобуче.

Једне недеље, после подне, Божани беше дошла Вићина Стамена, млада жена, која се венчала баш у онај дан, кад и Божана, и већ постала мајка! Носи у наручју мушко детенце, да те је мило погледати га. Божана узе миловати и љубити то Стаменино дете. Она не знађаше шта да чини од њега; најпосле га и расплака!

— Хоћеш ли веровати, Стамена, рече Божана, — да бих се убила, кад помислим да никад нећу свога чеда помиловати...

— Бог ми с тобом био, Божана! Помакни-де се ти с тога места! рећи ће јој зачуђено Стамена, — Шта то говориш? Зар ти тако млада, тако здрава, да немаш деце?...

Божана је погледа, бризну плакати, пружи јој дете, па побеже у вајат.

У то дође Иван из Церака од стоке. Упита се са Стаменем и седе. А чим виде Божану, да излази из вајата, рече јој:

— Дед' гледај брже што за ужину; морам одмах да се враћам. Сама је стока!...

— Зар опет да идеш? Та за Бога, твоја те је кућа жељна! Где си? У Цераку! Где си? У Јабучару! Где си? Код стоке! Кад ћеш једном и ти бити код куће као други људи?

— Ето што је женска глава! одговори Иван. — А зар се онолика стока може оставити ни на ком? И као шта ћу код куће?...

Божана пребледе, уздахну и оде, да му спрема ужину.

— Среће ми, браца Иво, рећи ће на то Стамена, — ти си нашао па зашао! Не била друга твоја жена, а ти поздраво не б' тако радио!

— Како не бих радио? пита блесасто Иван.

— Тако! Не би остављао жену саму; него би се свио код своје куће.

— Жену саму! Чудна ли чуда! Њој је без мене лашње: нит' јој ко вели: де! ни — бре!

— Али, браца, за Бога, тешко је самотовати: не сме јадница да омркне сама.

— Неће јој ући мрак у очи. Како ја ноћивам сам?...

Божана дође и донесе трпезицу пред Ивана; принесе чанак кајгане и круг сира, пола хлеба, сланик соли и неколико струка црна лука.

Иван се примаче, прекрсти се, позва Стамену, али она захвали. Онда се он наклопи и сит се наужина. Док он ужинаше, Божана га невесела двораше..

По ужини, она поче прибирати трпезу, а он оде у вајат, те се преобуче. Кад из вајата изиђе, затече Божану, да опет држи у рукама Стаменино дете.

— Очију ти, море, зар нећеш преноћити? питаше га Божана кроз неки прекорни осмејак.

— Не могу; не могу! Морам стоци.

— Та ето је мрак, а гле, каки су отуд облаци! Баш ћеш под кишу!

— Тешто! Ја сам то научио, вели Иван и жури се да се откине....

Стамена гледа Ивана и Божану, а нешто се занела у мисли....

— Чујеш, море, рећи ће Божана Ивану, — ви'ш како је лепо ово дете?

— Видим, па шта?

— Ништа; него ви'ш како је лепо?

— Дете кâ дете, вели Иван и хоће да иде.

— Знаш' шта, рећи ће Божана таким гласом, да Иван заста и погледа у њу, — ако ја до ово доба године не родим овако једно дете, обесићу се ено о оној јабуци!

— Прођи се залуднице, тако ти Бога! рече Иван, па заметну торбу и оде!

— Чудан човек, силе га не убиле, рећи ће Стамена, — да је среће, да га не можеш отерати од оваке куће, а он, гледај ти! Дође као на ватру, надека се, преобуче се, па беж' у гај!...

— Такав ти је од првога дана. Ја сам ти у дому као и у роду.... И, сестро моја, не знам шта ће бити од нас најпосле? Некад ми је врло тешко; некад ми се тако смркне, да у мало не учиним какву несрећу од њега или од себе. А понекад се опет разблажим....

— Анатема га убила и часан крст, као да су му неке чини, вели Стамена.

— Не знам ни сама шта је, али је овако горко и прегорко!...

На прелазу се помоли Божанина свекрва, Ристосија. Обе младе усташе, да је дочекају, и тако прекидоше свој разговор.

VI

На суду.

Сва је окружна варош знала, да ће у понедељник, 28. септембра, бити у суду претрес једне интересне кривице. Окривљена је жена једна, да је убила свога човека пиштољем. У 8 сахата у јутру беше судски ходник пун слушалаца; председник у судници, а чланови по својим одељењима. Очекиваше се сваки час, да председник позове судије, да заседну и да се отпочне претрес. Али ево дође пандур од окружнога начелника и донесе председнику некакво писмо. Малко после тога председник зазвони и рече, да дођу господа судије: Илија и Љубомир. Звани одмах дођоше и у седници се зачу некакав жубор, као да нешто читају, На један мах изађе из свога одељења трећи судија. Мирко, и уђе у судницу; одмах се зачу унутра живљи разговор.

— А што кријете од мене? питаше неко у седници.

— Начелник је поручио, да се ви не потписујете, а ја не знам зашто, одговараше председников глас.

— Знам ја зашто! виче даље онај први глас, — хоће сутра да пошље честитање без мога потписа, а одмах преко сутра накитиће президијал: како сам ја противник, како се нисам хтео с осталима потписати на честитку и шта још неће напањкати.... Ето то он хоће! У тој је адреси сама лаж: друго се мисли а друго се пише; али бих ја ипак све то потписао, само да ме не пањка, те да ме не преместе и одавде; а пакосник ето крије и таку ствар од мене!...

— Молим вас, чује се глас председников, — говорите тише; пуно је света у ходнику; све ће чути...

— Мало је што ће чути, одговори онај први глас; — какви смо, треба да нас заспу камењем....

Звоно зазвони.

— Нека уђе начелников пандур, рече председник.

Пандур уђе.

— Кажи г. начелнику, да ћу ја доћи к њему после седнице. Сад му не могу одговорити, јер сам у великом послу...

Пандур оде. Седница се стиша. Мало после звоно зазвони опет и чу се глас председника:

— Пуштај!

Пошто публика уђе, судије заседоше, адвокати заузеше своја места, пандури изведоше једну жену сељанку, младу, лепу. Она иђаше смерно и гледаше преда се.

— Како ти је име и презиме? упита је председник.

— Име ми је Божана, презиме по роду Микићева, а по дому — Врекићка.

— Одакле си?

— Из села Златара.

— Знаш ли, зашто си пред судом?

— Знам; што сам убила свога човека Ивана.

— Јеси ли одиста ти убила свога мужа Ивана Врекића?

— Јесам!

— А зашто га уби, од Бога да нађеш?

— Дође зао час да се учини зло: можда је така моја црна судбина!...

— Дѐ нам кажи, зашто си га убила и како си извршила то убиство?

— Казаћу све, мањ што сам заборавила. Ја сам, господине, несретна „бегуница“. Из очине куће побегла сам за једнога момка, а венчала се сасвим за другога! С овим човеком провела сам годину и по. Душа ваља, било ми је лепо од свекра, од свекрве,

од заова и од све куће њихове. И он сам беше човек... добар.... (заћута)....

— На што га уби, кад је био добар?

— Рекох ти, господине, дође зао час!...

— Немој околишити; говори право! Биће те ко наговорио, да га убијеш?

— Нико мени није ни ружне речи рекао за њега.

— Е, зашто га онда уби?

— Убих га, господине! Сад убите ви мене — нека је мило за драго!...

— Божана, не говори се тако пред судом. Кажи све по реду, шта ти би, те уби свога човека?

Божана ћути и гледа преда се; у један мах проби је зној, она рукавом обриса своје чело, па онда поче:

— Он беше човек добар; али, како ћу да вам кажем? Није то један пут или два пута, него десет пута је мени падао мрак на очи, и мрзило ме што сам жива! И толико пута ме мину та мука на миру, а онда ми се смучи и ја потегох те га убих.. Сад што је, ту је ...

— Ми опет не знамо, зашто си га убила? Велиш да је био човек добар?...

Божана ћути; кида један кончић из свога рукава, а лице јој се заруменило и зажарило.... На један пут претури преко језика:

— Беше добар, али не знађаше ни за какву милост; у њега не бејаше на срдашцу биља као у других људи. Ја сам то, кажем вам, одбијала од данас до сутра. А кад би у очи Видова дне, ми одемо, да купимо неко рано сено у Шутиловој Бари. Око подне удари киша; ми се склонисмо у колибу; ту ужинасмо, па он задрема и леже да спава. Дремаше се и мени, али ми се од једном разби сан. Он заспа као заклан. Мени дође тешко, што је он тако леден човек. Узе ме опет нека велика мука,

заболи ме на лажичици, смрче ми се пред очима. Над његовом главом вишаше пун пиштољ самокрес, ја погледах у пиштољ, погледах у њега. како спава, па се обазрех око себе, како ми је све омрзло, и учини ми се да би ми одмах свануло, кад би Ивана нестало. Дохватих онај пиштољ с клина, запех га и скресах Ивану у леву сису. Пиштољ пуче: он се и не окрете; само двапут зёну па се укочи....

По том притворим колибу и пођем кући. Још у пугу кажем, шта сам учинила. Мене вежу и отерају капетану; отуда начелнику, а од начелника овде суду. Шта је било овде, ви знате сами.

— Имаш ли још што да кажеш? — упита председник.

— Немам ништа.

— Водите је! — рече председник — Слушаоци нека се удале!

После једнога сахата Божана беше наново пред судом; слушаоци сви на својим местима. Председник уста и прочита ову пресуду:

„Начелништво ово - окружно писмом својим № 4873. ове године спровело је суду овом на суђење Божану Врекићку, из села Златара, што је она 14. јуна ов. год., убила свог човека Ивана на спавању.

„Државни тужитељ усвоји ову тужбу и тужи да се оптужена осуди по § 155. казнителног законика с призрењем на њено добро владање пре овога дела, и што још није навршила 21 годину, а и на то, што је овим злочином дужности супружанске погазила.

„Оптужена је признала потпуно да је поменутога дана убила човека свог у колиби на спавању. Као једини узрок овоме злочинству наводи, што с убијеним није живела као с човеком и што је тако била изгубила надежду да ће икад бити мајка.

„Лекарским прегледом потврђено је да је Иван

убијен из пушке, и да је био ударац самртан — § 224. кривичног поступка.

„Бранитељ оптужене навео је да би суд требало да обрати пажњу на малолетност оптужене и на зло расположење душевно, у ком се морала находити, кад је ово злочинство извршила, а тако и на њено добро владање пре тога.

„Оптужена није ништа више имала навести у своју одбрану.

„По свршеном оваком претресу, а на питања председника (§ 218 кривичног поступка) нађено је:

„а. да постоји дело хотичног убиства без предумишљаја;

„б. да је оптужена главни кривац без саучесника;

„в. да оптужена има околност казну умањујућу (јер је убиство извршила у двадесетој својој години — § 58. казнителног законика) и две околности: дотадашње добро владање — § 59. под 4, и признање по тачки 7 казнителног законика.

г. да оптужена има и једну отежавајућу околност по § 65, тачки 4, што је овим својим злочином погазила своје супружанске дужности.

„За овим је суд оценио да је потпуно доказано да је оптужена извршилац овога убиства, и да исто потпада под одредбу § 155 прве тачке казнителног законика с призреньем на побројане околности; па на основу томе, с призреньем још на браниочеву награду и притворски трошак, § § 240. и 322. кривичног поступка,

„Пресуђује:

„*Да се оптужена Божана за убиство свога мужа Ивана казни са дванаест година робије која јој се рачуна од данас.*

„*Да плати свом браниоцу 4 дуката награде и суду притворски трошак.*“

— Водите је сад у затвор — рече председник, — докле пресуда не пређе и преко осталих судова!

Божану пандури одведоше у затвор, а слушаоци се разиђоше, претресајући кривицу њену и правицу суда.

VI

У сужњари.

Г. Анта Ницић, стари официр, управник је сужњаре од много година. Под његовом руком стоје седам до осам стотина сужања, које људи, које жена. Људи сужњи раде у Топчидеру, туцају камен за државне друмове, или су код државних ргела, или на економијама, а жене сужње шију кошуље и друго што треба за војнике и за осуђенике. Имајући посла кроз тако дуго време с људима опорим, г. Ницић је чисто и сам постао опор. Место да он сужње питоми, сужњи су њега подивљали. Ваљда се с тога г. Ницић за најмању ствар љути и виче до Бога.

Једном се извика на једнога сељака толико, да су сви млађи мислили, да га је тај човек нешто много увредио. У тај мах дође к њему поп Сава, свештеник у сужњари, а г. Ницић те пред њега, као с неком жалбом и јадиковањем:

— За Бога, оче Саво, какви су ово људи: ни стида ни образа! Сад баш, пред што ћеш ти доћи, беше ту један млад сељак и знаш ли шта тражи?

— Молим, да чујем!

— Срамота ми је казати — вели управник, — тражи да се пусти она сужња из Лазића, па да је он узме за жену! Јеси ли то чудо чуо? Човек млад, здрав, види се и имућан, па да он тражи таку жену, као да се већ затрло женско ухо!...

— Немојте се чудити, господине — вели поп Сава — оно је чељаде из добре куће, од добра рода, па је случајно погрешило и допало сужањства...

— Али је она сада већ пропала до века?

— Не мора, господине, још пропасти. Може се она од сада владати као најбоља жена, само ако се срећно удоми. Наши сељаци, господине, разликују грех од греха. Друго је један пут случајно погрешити, а друго је грешити зато, што је грех већ постао слатка навика. Оно прво сељаци праштају, ма да га и не одобравају; а оно друго често засипљу камењем....

— Али за Бога, зар нема друге прилике, да се овај човек ожени?

— Има зâр и друге прилике, али се човеку с једне стране мйлй да једнога сужња избави из тамнице, а с друге стране, ова је грехом својим доказала, да може имати порода. Наш се сељак страшно плаши, да му жена не буде неротка.

— Гле сад?

— Тако је, господине; сељак је пропао, ако нема порода: нема га ко у старости одменити у раду; нема ко након њега запалити му крсне свеће, нити се има ко молити Богу за његову душу! А све то није мала ствар!...

— Чудноват свет! говораше управник у некој двоумици.....

— Један сељак моли, да изиђе пред вас, јави пандур управнику, отворивши врата.

— Нек' уђе! Можда ће и овај за какву робијашицу, додаде он, окренувши се к попу.

Сељак уђе; назва Бога; упита се, благослови се у попа, па онда започе овако:

— Молим вас, господине, да ли је жива она Божана Врекићка, која је ту, у тамници, што је убила свога човека?

— Жива је, а што питаш?

— Кад ће се она пустити из тамнице?

— Не знам управо; али неће скоро.

— А би ли ви њу пустили, кад бих ја казао, да ћу је узети?

— Богме, брате, — одговори управник, — за то само не може се она пустити. А што ће теби она? Она није имала деце ни с првим човеком?

Сељак се ослободи и у кратко исприча, да је он Каменко, први несуђеник Божанин, да се био оженио, па му жена умрла на порођају, а одмах за њом и дете. Каменко сад жели да избави из тамнице Божану и да је узме.

Нешто онај пређашњи разговор с попом, нешто причање овога сељака, а највише смерни изглед Каменков, потресоше озбиљнога управника, те он наста онде, где се милост дели, и, после два дана, Божана би сасвим ослобођена!

Радосни Каменко похити к њој и стаде јој казивати, зашто је дошао и како је управо он помогао да се она избави....

— Је ли ти још жив отац, упита Божана?

— Жив је и каје се, што те је одбио од куће први пут!

— Хајде својим путем! рече Божана опоро; — волела сам те него очи своје; и данас ме текне у срце, кад год те се сетим, али ме се твоја кућа одрече у један страшан час... Тражи себи другу, а ја ћу се таворити са својом судбином....

Рекавши то, окрете се и оде без обзира!..

После неког времена добије поп Сава од попа Вићентија из Корита ово писамце:

„Оче Саво!

„Писао си ми, да ти јавим, шта буде од оне Божане из Златара, која је пуштена из тамнице. Та се жена удала за једнога удовца у селу Маругама. Човека је нашла врло ваљана, а и она је врло вредна, паметна и честита домаћица. Пре неки дан крстио сам им мушко детенце, које се нашло о Благовестима. Она је, у кратко да ти кажем, врло добра жена, а у добро је и дошла!

Летње вечери. Твој **Поп Вића.**“

НА КАРАУЛИ.

ЈЕДНА ПУТНИЧКА БЕЛЕШКА.

Српске карауле дуж границе, до рата 1876, беху готово све једнога кроја и величине: полигони, с осам лица, срезани од брвана, и високи за два боја. Доњи им је бој као подрум, и као ар за коње, а и за држање резерваног оружја и барута, а горњи бој је права стражара. Венчаницом доњега боја начињен је око целе стражаре ходник с преручјем (дизметом) около. Тим ходником стражар може да обиђе око карауле и да пази на све стране.

С доњега боја на горњи пење се уза стубе, усправљене с поља. Насред стражаре је огњиште, а около су кревети, где стражари седе дању, а спавају ноћу. Кроз брвна су просечене пушкарнице за одбрану, кад би ко напао на стражару.

Све су карауле на местима узвишеним, видним. Од њих је обично широк поглед на све стране. Има караулâ с којих је такав поглед, да вреди много путовати, само да се човек наслади лепотама, које се одатле виде, докле око може да догледа.

Једном, о Видову дне, пред караулом на Плешу гораше велика ватра и пословаху неколики људи. Спремала се вечера за више гостију. То беше нешто необично за редовну тишину, која влада на овом каменитом вису. Један окружни начелник спремаше ту гозбу, да угости свога пријатеља путника, који

Полигон — површина са више углова.

је већ много путовао по Србији, а интересовао се сваком особином земље и народа. На ту вечеру, поред више гостију Срба, домаћин беше позвао и неке Турке, који су вршили неке и неке службе дуж границе, те су му с тога били суседи, а уз то, један је од њих био и путнику лични познаник.

Лагано настаје ноћ на овим висинама. Тамна копрена лагано пада на недогледну околину Плеша. Наврх виса, код „Миланова Крста", беше најлепше место за разгледање дивне околине. На северну страну одатле шири се красна сврљишка падина са свима својим кићеним селима и родним пољима; на југ се пружа уска долина, којом се вијуга брза река Нишава; мало даље, диже се у облаке живописна Сува Планина, коју беше већ опасао густ облак, сваки час просецан хитром светлицом; а на запад, преко старог града Сврљига, поносити Ртањ беше се нешто улегао: представљаше се тек као какав високи пласт сена!

Вечерало се под караулом, под липовим вењаком, на постељи од самога здравца. За трпезом не беше никаквога укоченог етикета. Само је сваки гледао да своме суседу уступи лепше место, а кад су се сви по вољи наместили, онда беху овако посађени: домаћин; гост београђанин; Ајрадин-ага, старешина граничне турске страже; Нув-ага, буљубаша који хвата кријумчаре; Капетан Ивановић; Поп Вилип; Учитељ Божа и наш буљубаша Стојан Шегртан.

Путник је врло желео да из разговора ових људи чује, што није дотле чуо; домаћин је то знао, па је навлаш чинио све, да разговор буде што живљи и занимљивији. После вечере иза Балкана јави се пун месец, и тек сада, кроз бледу његову светлост, чудновата се панорама разастираше на све стране, куд се год с Плеша погледа. То беше најлепша прилика за причање.

Домаћин узе чутуру и напи у здравље ономе

из дружине, који отпочне веселити друштво каквом причом.

— Ја ћу вам сад одмах испричати причу — рече шаљиви Капетан Ивановић, — тек сумњам да ће вам бити по вољи.

— Причајте! Причајте! — рекоше неколики од гостију; — знате ви што ће бити свима по вољи....

— Старнидете ватру, — рече домаћин смешећи се, — да се Капетану види причати.

Смех у млађој поли дружине.

— Био старац и баба, поче Ивановић, — па оженили јединца сина, да окуће своје дете за живота свога и да свекрва стече од снахе одмену.

Али снаша, неко недосетљиво чељаде, неће ништа да прихвати, особито се не сећа да донесе воде.

Сирота свекрва већ се савила под обрамицом, а снаха се чини невешта.

— Зато се она и зове *невеста!* убаци му у причу шаљиви поп Вилип.

Гости се осмехнуше, а приповедач га значајно погледа, као да би хтео рећи:

— Не вуци ме за језик!

Затим настави причу.

— Старац, видећи то, рекне баби овако:

— Баба! Ова се наша снаха не сећа да те одмени; него ћу ја сутра, кад ти пођеш на воду, устати и рећи:

— „Вала, баба, то је много за твоје године. Кад баш нема нико да те одмени, онда ћу ја узети те судове и донећу воде, да се ти, јаднице, једном одмориш.“ Зар ће се сетити, те отети суде од нас и донети воде.

Баба пристане.

Сутра дан, узме баба обрамицу и стане чегрљати око тељижаца, да дигне котлове на раме, а старац ће скочити и рећи:

Тељижац — држак од котла.

— Шта је то, баба?

— Хоћу на воду, човече, одговори она.

— Нећеш, светога ми краља! Не дам ја да ти издахнеш под обрамицом! Ако никакве друге одмене немаш, одменићу те ја: дај овамо те суде!

— Бог ми с тобом био, човече! викне баба, — а шта ће рећи село, кад види ту бруку? Овде је чобанчету срамота донети воде на обрамици, а ти, тако стар, хоћеш да натовариш котлове! Недам да нас тако брукаш, макар мене мртву донели с воде...

Докле су се старац и баба отимали око обрамице и котлова, снаха их је гледала и чудила се, па ће тек од једном рећи:

— Боже, Боже! Оба стара, оба луда! А што се око тога свађате?

— Него шта ћемо, срце моје? упита свекрва.

— Ето шта ћете: донеси ти, нâко, јутрос; а ти, тато, довече, па ће вам бити право обома и не морате се свађати!...

Старац и баба пусте обрамицу, те звекне преко котлова, а они се, у муци, насмеју. И, придаде капетан, — оставе нама завет, да се и ми смејемо!

И друштво се доиста слатко насмеја овој причици.

Домаћин захвали капетану и замоли онога, у кога је застала чутура, да „не задржава сеоску меру!“

— Попе Вилипе, сад је на те ред!

— Ред је на попа Мијаила (коме је већ 85), одговори, смешећи се, поп Вилип, па одмах отпоче:

— Ономадне сам светио водицу по селу Вароши, онамо иза града Сврљига, па ми једна баба прича чудну причу о зидању града Сврљига.

— А која ли је вера градила град Сврљиг? упита буљубаша Стојан.

— Зна се, по историји, додаје поп, да га је Стеван Немања отео од Византијана, а ко га је зидао, верујте, не знам!

— Шта вели баба? упита начелник.

— Баба зло вели, настави поп Вилип, — него ћу вам ја то причати само зато, што је било давно (поменуло се не поврнуло се!).

— Слушамо те сви, огласи учитељ Божа.

— Кад се зидао град Сврљиг, почиње поп Вилип, — народ је потеглио голему муку; нису ту радили сами Сврљижани, из ових села овуда; чак од Саве и Колубаре догоњени су кулучари, те су копали камен, превозили га и радили друге послове. На том кулуку остајали су неки без измене по 15 и по 20 година!

— Баш ако ће! рече капетан; — ти кулучари нису ништа ни радили, ако су око онолицног градића стењали толико време!

— Капетане, учини поп Вилип, — очи не виделе — душа не патила, али тако баба прича.

— Е, па шта даље вели баба? упита гост из Београда.

— Баба каже ово: Један кулучар чак од Колубаре, из села Борка, ожени се као данас, а сутра дан га отерају на кулук, да копа камен за град Сврљиг.

После 18 година, дођу нови кулучари на рад, а стари се још не мењају.

Једно јутро стари Борчанин сеђаше на оном одсеку над Тимоком и гледаше тужно у брдо Богданицу, а то к њему приступи један младић, нови кулучар, и упита га:

— Шта треба да радим ја овде?

— Не знам, одговори стари кулучар; — чекај настојника, да ти каже. А одакле си ти, младићу?

— Од Колубаре, из села Борка.

— Чиј си ти из Борка? упита стари и упре у младића своје упале у главу очи.

— Немам оца, одговори младић, — мајка ми каже, да се мој отац оженио и само ноћ ноћио, па отишао на кулук и више се није ни вратио.

Стари се кулучар диже, дубоко јекну и рече:

— Злосретни сине! Зар се отац још не ослободи, а син се већ зароби! Дође и ти, да трунеш у овом камену? Ајд! Нећемо дуго ни један! Боље да свршимо обојица за часак!...

Сад измахну и тресну младића пијуком по глави, па кад син мртав полете у пропаст, и отац скочи суноврат за њим!...

Кост с кошћу нису им после нашли заједно!...

— Аратос ти, попе, те приче! рече домаћин; — то је више за плач, него за весеље.

— Веселе приче, господине, нема, докле се не помене или поп или калуђер, рећи ће буљубаша Стојан. — Ако се неће срдити поп Вилип, ја ћу ви испричати нешто, да се смејете.

— Ни најмање! вели Поп Вилип, — ја ћу платити, ко ме добро насмеје!...

— Док сам био млад, почиње Стојан, — често сам слазио доле у Мораву и у Шумадију, у аргаштину. Једнога дана, на великој жези, купљасмо сено у некога попа Јована, из села Кучина. Тај човек беше за чудо тврд, од камена би одбио, а од њега никад ништа: чаше ракије не да, а тера, да се ради без одморка. И сâм свакад ради с нама напоредо. Тај дан смо му пластили сено, а он је превлачио плашће котару.

Али се на једном пласту поп дуго задржа, не могаше га с места помаћи. Бадава је тукао волове, личине су пуцале, заворњи се ломили, пласт се смањивао од силног притезања, а с места се није померао.

— Децо! Марко, Радоване! повика најпосле поп, — дајте ми брзо књиге! Ово је нека нецастива сила, Бог био с нама и андзели Божји!...

Момак му донесе књиге, а ми ударисмо у смеј:

— Чутуру, попо! Чутуру дај ти нама, а књиге ич и не одавијај!

И сад му кажемо, да смо ми од ђавоства зденули пласт око сирова церова пања, који не би ишчупало ни шест бивола, нити све књиге попове!...

— Е, дзаволи! Дзаволи! Иди, дијете, кући, те донеси пљоску ракије! рече тврди попа.

Докле се ракија донесе, дотле ми разденусмо пласт и сами га превукосмо.

— Да ја умем тако да штедим, рече поп Вилип, — и за мене би било боље!...

— Море, попе Вилипе, рећи ће Нув-Ага, — ја и ти смо једнаке талије: нама се цепају опанци кад седимо, а другој браћи — кад иду! Тим хтеде казати, да он, седећи, не хвата крijумчара, па нема ни процента од ухваћене робе, а и поп, кад седи, не заслужује ништа!...

— А! Нув-Ага! учини домаћин, — тебе сви молимо, да нам што испричаш. Ти то умеш боље него многи други.

— Ја пак још волим, што он говори јужним говором, додаде учитељ Божа.

— Бива, невоља ми је и да се научим причати: од Дрине, с карауле на караулу, ево дођох на Тимок; бивао сам и ђумругџија, па сам сад колџија: ту се, безбели, има шта причати.

— А зашто си се тако премештао? упита буљубаша Стојан.

— Да учиним мјесто бољима, одговори Нува и намигну на домаћина.

— На Мокрој Гори мени причаше, рече путник из Београда, — да си ти, Нув-Ага, оставио неколико хиљада гроша у каси. Онај, што је дошао после тебе, кад је пошао, није, кажу, оставио ни пребијене паре!

— Вјеруј, море и бити: наше су старјешине некад врло мудри људи: туре мене овако проста и неписовна, а ја потеци, притегни и причувај, докле се у каси обдене по нека мрака; ондај они из Стам-

бола одмах пошљи учевнијега, да тијем управи, а мене макни на друго мјесто. На другом мјесту ја онако као и на првом, а онај за мном гони грош на золоту и показује чисте рачуне и чисте касе. Тако је било до данас, а од сјутра како ће бити, једини Алах зна!

— Нуво, рећи ће поп Вилип, — дè нам причај причу о оном хаир-земану.

— Бих, попе; ма се бојим, подријемаћете, па ми нећете од образа рећи да уђутим, а слушати не морете, и тако ћемо награисати и ја и ви.

— Још се ником не дрема, повикаше многи, — а кад причаш ти, и дремован би се раздремао.

— Е валâ, кад ви је хатар, причаћу, али се све бојим, досадићу ви!

— Ни најмање! вичу гости.

Нуво сави цигару, запали је и одби два три дима, па онда отпоче:

— Причају стари људи, да је Бог најприје створио свијет и све на свијету, па тек онда инсана (човјека).

Докле још није било човјека на свијету, ишли су по земљи светитељи и анђели и разгледали, како је гдје. Једном тако путоваху један светитељ и један анђео, па крај пута видјеше крушку, а на грани јој стоји тица, лијепа, шарена, китнаста, да је се не мореш нагледати, а доље под крушком липсало штене и уцрвало се, па, бива, гамиже у њему црв ево овако (показује прстима). Она тица слети с гране и кљуј и гутај оне црвове!

— Ох, Боже! рећи ће анђео, — велико је давање твоје; даваш што хоћеш да даш; али што даде ово? Да овака лијепа, овака китнаста тица кљује, бива, ови гад?

— А чудно ли ти је? упитаће га светитељ.

Золота — стари турски новац од 30 пара (по руском).

— Како ми не би било чудно? одговори анђео.

— Не чуди се! Доћи ће хаир-земан (срећно вријеме), када ће изаћи човјек на земљу. Биће у људи и богаташа, и већила, и мудира, и забита, и мувтија, и хоџа, и биће их и лијепих, китњастих, шарених, ето таких као та птица што је, па *опет ће кљувати сиротињску муку!*...

Пођу даље. А то крај пута гори велика ватра. Над ватром су три тенџере напоредо, двије с крајева пуне, а једна међу њима у сриједи празна. Из ових двеју крајних избија кључ и прескаче из једне у другу, преко оне празне у сриједи. Она, кукавица, пиштри од велике жеге, а ни кап неће у њу да пане.

— Ох, Боже — рећи ће анђео, — велико је даваље твоје; даваш што хоћеш да даш; ама што даде ово, да се из пуна у пуно прељева, а у празно неће ни да кане?

— Не чуди се! — рећи ће му светитељ, — кад изађе човјек на свијет, биће људи богатих, а биће и сиромаха; богат ће богата преко сиромаха звати на гозбе и зијафете, на сиромаха неће ни погледати ни један, а жудјеће и сиромахова душа да се развесели кано и богати ...

Пођоше даље. А то испред њих побјеже кучка, скотна, па се једва креташе с великим трбухом. Али гле! Штенци пролајаше мајци у утроби!

— Ух, Боже! — повика анђео, — велико је даваље твоје; даваш што хоћеш да даш. Него рашта даде ово чудо, да штенци пролају мајци у утроби?

— Зар ти је то толико чудно? — упитаће га светитељ.

— Како ми не би било чудно? одговори анђео. — Тому се никад не бих надао.

Већил — пуномоћник; *забит* — старешина за одржавање реда; *муфтија* — поглавица мухамеданског закона. *Зијафет* — част, гозба.

— Не чуди се! вели му светитељ. — По хаирземану, настаће хаирсуз-земан (несретно доба): кад ће се све обрнути како не ваља. Тадај ће дјеца говорити оцу и мајци:

— *Шутите! Ви ништа не знате!*

— И то је вријеме у нас, у Турској, већ настало, заврши Нув-ага, осмехнувши се; а како је у вас, ви ћете знати боље, рече он и погледа по нама очима које питају.

— Велика ти хвала, Нув-ага, рече путник из Београда. — После ове приче, човеку остаје више да мисли, него да се смеје.

— То је тек прва од оних, које Нуво зна, рећи ће поп Вилип.

— Бива, прихвати Нуво, — од мене је доста. Него ево Ајрадин-Аге, нека и он пусти аваз, да га чујемо.

— Не умем да зборим, џаном; брани се Ајрадин. — Ћу се посмешим при вас!....

— Нећеш! нећеш! Овде се нико ником неће подсмехнути! Смејемо се само, да се веселимо. А шта си ти оно прије говорио са Стојаном о овој граници? — упита Нуво.

— Хе! хе! смеши се Ајрадин, — како това да се прича?

— Лепо, онако као и Стојану!

— Ја с'м Стојану казаја, како је то Бег-Милошево син паметно човек!

— Истина, велиш?

— Како, кузун, да неје? Он је сврзаја в песница сва мађарлијска (јевропска) политика. А и сам Срби су велико шејтан, да ме опростите!

— Ништа! ништа! — рече домаћин, — овде замерке нема.

— Не ли начинише уједурма; отераше, белћим,

Шејтан — ђаво, враг.

Бег-Милошево син, узеше оно Црно Ђорђ. Наше султан све верува, а њему на!! (објахује нос с два прста, показујући како су Срби метнули султану наочари на очи, те није видео шта ради). Срби, шејтан, послали су Бег-Милошево син, да сврже политика.... А га сврза в песница, врни га на семо, и опет кажи на наше султан: „Револучио! Мениме Кнâз?" Опет веруве! Хакмак!...

Догјоше и татко и син му; Шумадија се стегна! Нâ! (показује рукама, колико се и како спремила Србија). Умре оно наше цар Абдул-Мецид. Умре и Бег-Милош. Стана цар Абдул Азис. Ово помушко, хâ!!! Зема си стари тевтери, е ги гледа, гледа, гледа и најде си: че от нишко кале до при плот има, има 60 сахат. Пита своји агалари, и му казват:

— Неје истина, честити падиша! Срби се прикучили при сам кале. Цар чини мезил једно паметно човек на Ниш, да види са своји очи, какво је то? Тој си дојде на Ниш; влезна си при паша и му говори:

— Да ми спремиш кони и сјуруџији за *шест дена;* ћу си идем *дори до српски плот.*

— А што ће чиниш за шест дена? *Иште бу плот!* И од пенџер му го казва!

— Јок, ефендум!

— Евет, ефендум!

Тој си не верува. Јахна си на коњ, зема си сахат; и на коњ иде, у сахат гледа: окје ли излезну 60 сахат? Уште не мина ни два сахат, а сјуруџи стал:

— Аде, бе!

— Јок, ефендум!

— Зашто, бе?

— Не може даље, ефендум!

— Како не може, бе?

Хакмак — будала.
Агалар — господа.
Иште бу плот — ево плота (међе)!
Евет — дâ, тако је.

— Па плот, ефендум, граница, Србија!

— Што плот? Какво граница? Какво Србија? Треба 60 сахат от нишко кале до Србија!

— Јок, ефендум!

— На трак! вичет буљубаш сос рогата пушка (српски стражар).

— Хâ!!! чини царско човек.... И се врна на Ниш. И пиши тако мазбата на султан:

— На хат со сахат с'м ишаја: от нишко кале до при плот нема ни два сахат....

Цар се чини много серт и пиши такво књига на Бег-Милошево син:

— „Мори, Милошево син! Какво је то мусаведа: како си земеш толки вилајет? Не ли пишат тевтери, че от нишко кале до при плот има 60 сахат? Какво је то седепсузлук от тебе за моје лице? Него да врнеш, што си више земал; знајеш, татко ти замре, дослук јок; да не те сторим резил пред краљови!..

Зема си татарин таја књига, јахна си на коњ, и: хâ, хў! хâ! хў! хâ! хў! дојде си на Белиград. Го водат у конак при Бег-Милошево син. Ама што ће ти кажем конак? Бре кроз муздраци, бре кроз катани сос голите сабли — го водат, го водат, бре! на четири капији, док да излезне пред него. Бег-Милошево син си седи на шилте, пије си духан и гледа једна хартија, поголема од килим сметењак, и сос т'нки иглици боде по неја (казват че нишани друм на софиско поље). Татарин си чини темена, темена, темена, и му дава књига. Зема си књига, тргне си своји окаљки (наочари) и гледа си књига, гу гледа! гледа! гледа! Фрли гу крај себе, удри си у длани и викна:

— Кјâтип!

Мазбата — писмен акт.
Мусаведа — напаст, беда.
Седепсузлук — неучтивост.
Дослук — пријатељство.

Влезна си кјатип, топтан à la franga, и си прилепи нога уз нога, че мислиш не су две, него једну ногу имат. Му дава книга Бег-Милошево син. Кјатип гу гледа, гледа, гледа; ништо не говори.

— Шта је то? Каква је то књига?

— Ефендум, вели кјатип, — мјухур је од цар, ама....

— И ја видим че је мјухур от цар, ама се чудим што пишет, како да је од говедар.

Кјатип слегна с рамешки, и не чини реч.

Бег-Милошево син тргна си калем и на таја сама книга записа:

— Похубавечко си погледај тија тевтериње, царе; има 60 сахат, ама по за Ниш, на куда тебе, моја дедина! Ако ми и умре татко, ја и Шумадија сме живи. Твој дослук не ми треба! Несам заборавил ја ни тија пари, што ги баштa ти изеде на мој татко пре толки години.[1] Мудро си седи, да не си хладиш нокти!

Ха!!! Сега би цар седел мудро, ама беше!! Сокол и Ужица на!! (Показујући длан, хотећи рећи, да је сад тако чисто, где су били ти градови); а бели-градлије на Ниш в гости! Ха!!!...[2]

Пред што ће Ајрадин свршити своју причу, домаћин начини цигару и усади је у леп нов сисак.

— Е баш се ти, досте, умори — рече он Ајрадину, — а нама беше тако мило слушати да те и не замолисмо, да се одмориш. Деде запали ево ову цигару, а сисак задржи за спомен од ове вечере!

Мухур — печат.

[1] Тамо се прича да је Кнез Милош слао неком паши (Шкодралији?) неке новце, које су Турци узантили. За те се паре мисли да ће се, кад тад, вратити ономе чије су.

[1] Исту причу бележи Милићевић и у својим Путничким писмима, стр. 109—112.

— Ејвала! ејвала! говораше Ајрадин, припаљујући цигару, а буљубаша му принесе каву.

За тренутак наста нема тишина. Али у тај исти мах сину мућа, да очи засени; за мућом груну страшни тресак, а међутим грејаше месечина.

Сви погледаше ка Сувој Планини, јер гром тамо пуче. И какво дивно позорје угледаше! На Плешу, око њих, грејаше месечина, а доле под ногама њиховим, над Нишавом, над Црвеном Реком и Белом Паланком бејаше густ облак и из њега севаху муће и груваху громови!! Гости се ужурбаше, где ће се склонити од кише, али их умири плешки буљубаша рекавши:

— Не брините се! Она киша неће доћи до нас. Кад доле хоће село да однесе, онда овде тек пороси.

Причање преста; гости гледаху дивну панораму, где озго греје месец, а доле севају муће, тутње громови и пљушти киша.

За гледањем наступаше умор; једном по једном од гостију почеше да се лепе трепавице... Не прође много, а они већ сви беху у крилу Морфијеву; сви хрчу и сневају о оном, што су тога дана гледали и слушали, а можда и о чем другом? Ко то зна?

Нека им је лака ноћ!

Летње вечери.

Морфеј — бог сна.

КВРГА.

(ЈЕДНА ВЕЛЕШЧИЦА ИЗ СКУПШТИНСКЕ ДЕБАТЕ)

У дивној сали Велике Школе у Београду, држаше своје седнице народна скупштина у другој поли Августа, 1864.

Сваки министар тада даваше народном представништву извештај о струци којом управљаше. Министар правде, Рајко Лешјанин, говорећи о судовима и о осуђивању криваца, изрази се нешто у корист блажег поступања с кривцима, управо с онима, за које се још не зна, јесу ли криви или су прави. То подиже читаву буру у скупштини.

— С лоповима се поступа као с домаћинима, говораше један посланик из Мораве; — поштени људи не могу да живе од лопова...

— Ако остане овако као сада, викаше један Тимочанин, — није нам вајде ни тећи; све ће нам однети лопови.

— Лопови су данас газде, вели богати Мачванин у златали џамадану, — а газде не смеју ни живи да се кажу.

— Није, браћо, тако! одговара министар правде, — како може бити лопов власнији од поштена

Под *квргом* се овде разуме свака телесна казна, а у самој ствари квргa је значила такво везивање кривца, да се не може маћи. Као посланик је и Милићевић својим говорима много помогао, да се телесна казна укине.

домаћина? Сви су закони *за* домаћине, а сви су *против* лопова. Но ми смо ради да изналажење лопова тако удесимо, како праведан човек не би могао страдати као кривац.

— Зна се то, господине министре! јечи сребрасти глас Ужичанина, — што год маца роди — мише лови, а не ће зечеве!...

— Јес'! јес'! прихвата Колубарац, — ми лопове познајемо по врежи њиховој; ми их хватамо, а суд их пушта. Докле ће ово овако?

— Онај ком је украдено, вели министар правде, — жали на некога: и можда баш зна да је то лопов; али судија не зна, него, кад му доведу окривљеника, мора да мисли: „Овај човек може бити крив, а може и не бити крив". Зато мора да пипа лагано, докле се не увери: је ли то кривац или није.

— А ко ће рећи: „Ево ја сам лопов!?" смејући се, пита Ваљевац.

— Зашто судија не стегне кривца; зашто га не тури на муке, па би казао све?

— Е, то би била кврга, а од ње да нас Бог сачува!

— Да сачува Бог нас и све поштене људе; али лопове да не сачува! Они су кргу заслужили!

— Нема од нас ништа, вели Параћинац; — ако се лопови не стегну колико било, ми смо пропали.

* * *

Устаје посланик из Доње Груже, неки Чича Тоша. Човек просед, лица врло мила, гласа мелодичног, а говори акцентом левачким. Он поче овако:

— Молим ве браћо! Ето слушам како једни веле: да се лопови стегну, а други се боје, страдаће праведни. Ама неће нико на права човека бацати беде! Слушајте, да ви причам, како сам једном ја нашао лопова, кад бејах кмет.

— Чујмо Чича Тошу! повикаше неколики гласови.

— Седимо ми пред механом, прича Чича Тоша, — а допаде човек и заплака се:

— Помагајте, браћо, ако Бога знате! Похара ме ноћас душман; однесе све до голе душе!

— А на кога жалиш? упитах га ја.

— На проклетог Мату Карином; нико него баш он. Однесе ми 37 дуката кућанских новаца, што сам узео за волове, 100 цванцика и 4 велика дуката, женског наниза. Хајдете, помозите, ако Бога знате! Ух, што ћу, кукавац сињи!

— Де ћути, Миладине, дако се нађе, рекох ја. Одмах се дигнемо онако сви, те код његове куће. Видимо вајат, где су били новци; разгледамо како је лопов провалио таван, ушао у зграду, обио сандук и однео новце.

— Е, сад нам кажи свима, на кога жалиш?

— Казао сам и кажем опет: на Мату Карина, убио га Бог! То је лопов и од соја лоповскога. Све комшије знају....

Ми одандице сви те к Матине куће. Мата дене неко сенце и чини се невешт. Зовнем га ја и упитам:

— Мато, камо паре, што си узео овом човеку?

— Бог с тобом, кмете, какве паре?!

— Онаке паре, што си ноћас узео из Миладинова вајата, из онога шареног сандука.

— Прекрстите се ви, браћо! Какве паре тражите од мене? Не знам ја за те паре, колико и за онај свет.

— Море, Мато, подај паре, да не буде горе!

— Ја за паре не знам, а ти можеш чинити што хоћеш....

— Вежите га! викнем ја. Људи скочише и стадоше га везивати.

— Везујте, везујте; ја један а вас двадесет; можете ме и убити, ако хоћете.

— Казуј, де су паре?

— Не знам ја де су паре, одговара он.

— Казуј, Мато, да не буде горе!

— Горе бити не може: на правде ме везујеш и мучиш и још претиш да ће бити горе...

— Савидете тâ шевар! рекнем ја људма.

Двоје момчади одмах скочише на један шевар и савише му врх до земље.

— Вежите Мату за ноге, па обесите о тâ шевар стрмоглавце!

— Бојиш ли се Бога, Чича-Тошо? викну ми Мата.

— Бојим га се ја; али га се не бојиш ти, што узимаш туђу муку.

Везаше му ноге за шевар.

— Пустите шевар! рекох ја.

Шевар се исправи, а о себи понесе и Мату. Подиже му главу за две педи од земље..

Док би ударио длан о длан, Мата помодре у лицу као чивит и завика:

— Пуштајте, да ви кажем, де су паре!

— Савите шевар! викнем ја, — и одрешите га!

— Камо паре?

— Више моје њиве, у ракљама оне кладе; затрпао сам их у шушањ. Идите, узмите их!

— Не ћемо ми без тебе; него хајде ти, да их нађеш!

Кад тамо, а он поче врдати: те овде су, те онде су, те тамо, те овамо, па, најпосле: не знам где су!...

— Мато, дај паре, рекох ја, или ћу те сад обесити, па оставити до сутра!...

— Не вешај више, да си ми по Богу отац!

— Ево паре! И, разгрнувши шушањ, нађе све. Паре једне није био потрошио!..

Ето тако ја нађох и паре и лопова до заранака; а да сам почео овако, како ради суд, исписао бих сто табака хартије, потргао бих толике људе на сведоџбу, па најпосле било би — ништа! Никакав лопов не ће да каже: украо сам!

Скупштинари, људи одабрани, поштени, не сећају се никакве људске слабости, никакве клизаве прилике; па, у овој причи, гледе само брзу победу правде над кривдом. С тога учесташе гласови са свих места:

— Тако треба лопову! Нема без боја ништа! У кргу ти њега, ако хоћеш да каже, друкче не ће!..

Министар правде већ суста доказујући, да се и сада поступа оштро с окривљеницима. У том га помагаху и министар унутрашњих послова и министар просвете.

Скупштина не изгледаше убеђена

Најпосле узе реч председник министарства, министар спољних послова, Илија Гарашанин и поче овако:

— Господин посланик исприча, како је био срећан те нашао лопова; ја сам његову причу слушао необичном пажњом. Молио бих вас, да и ви чујете, како сам ја био лоше среће, кад сам, једном, тако тражио лопова.

— Чујмо! Чујмо! вичу с многих места.

— Тешко ми је, кад се год сетим тога случаја; али ми се чини да је баш корисно да вам га свега испричам.

— Чујмо! Да чујемо! вичу скупштинари.

— Као што знате, продужава Гарашанин, — ја сам дуго био министар унутрашњих послова. У раније доба тај је министар имао под собом и војску. Једне ноћи покраде се у касарни каса Главноме Штабу.

Каса је била обијена, окрвављена, новци узети и однесени.

Одмах се стегне војник, који је чувао стражу пред вратима оне собе, где је била каса. Затворе га и узму на испит.

— Јеси ли ти био ноћас овде на стражи?

— Био сам.

— Јеси ли био будан за све време?

— Јесам.

— Ко је ушао у собу и обио касу?

— Не знам.

— Онда си то ти урадио.

— Нисам, ни дао Бог!

Разгледа се добро све и на његовој десној руци нађе се једна скорашња огреботина.

— Каква ти је то огреботина?

— Пао сам јуче низа степенице и огребао сам се о један јексер.

Доведу га каси и заповеде да завуче руку у онај пролом касе. И гле! Његова огреботина угод закача за онај шиљак на каси, који је остао крвав!

— Ти си узео паре?

— Нисам, ни дао Бог!

Испитачи одлуче, да се „бије на одају"; онда је то било по закону. И ударе му, у неколико размачицâ, сто батина... Он увек говори једно те једно:

— Нисам, па нисам!

Окују га тешко, затворе тврдо, оставе о саму хлебу и води. Ништа то не помаже:

— Нисам, па нисам!

Сад му украте сан. Наместе се војници, који су га чували наизменце, и, чим би задремао, боли су га усијаним шипкама. У тешким мукама једном претури преко језика:

— Јесам! Пустите ме, да вам кажем!...

— Где су паре?

— Закопао сам их у коњско ђубре иза штале.

Поведу га, да нађе паре, а он заспи на рукама оних војника, који га воде. На месту га тешком муком разбуде. Ту стане врдати, те овде су, те онде су, те тамо, те овамо, а најпосле рекне:

— Ја их нисам украо!

— А што рече да јеси?

— Рекох, да бисте ми малко прекратили муке....

— Ја сам, међутим, продужава Гарашанин, — још оно јутро, како ми је јављено за похару, дозвао управитеља београдског и заповедио му, да закаже у чаршији нарочито кулунџијама, да мотре на неке особите паре, које су однесене из касе заједно с осталима. Можда ће их донети ко, да прода или промени.

И доиста, после неколико дана, дође управитељ и рече:

— Ево новаца које ви тражите! Њих је донео да размени неки Пироманић, војник.

Од онога часа наредим, да се овај Пироманић узме на испит, а онога првога да оставе на миру.

И доиста, Пироманић призна одмах: да је обио касу и да је однео паре, а онај мученик да ништа за то није знао.

— Како си могао ући у собу, обити касу и однети новце, кад је онај чувао стражу на вратима?

— Ево како, одговара Пироманић: — најпре сам набавио кључ и намазао га, да не шкрипи; па сам после вребао згоду. Око по ноћи, кад је у касарни све поспало, овај стражар, да не би задремао, ходаше оним дугачким ходником с једнога краја на други, испред оне собе, у којој је каса. Ја изађем из моје собе и лагано приступам за њим, докле он иде к вратима оне собе, где је каса. Пошто он прође врата и оде у други крај ходника, ја откључам собу, уђем унутра, а врата притворим за собом. По гласу његова хода, ја сам знао, кад је он близу врата, и онда сам ћутао; а кад се удаљи чак на крај ходника, ја наврем, обијем касу и узмем паре. Сад, опет, по ходу опазим, кад се он удаљи од врата, па лагано изиђем и упутим се на другу страну ходника у мрак, и онда у своју собу.

— А ко је окрвавио касу?

Ја сам је окрвавио; јер сам огребао руку,

завлачећи је, да извадим паре. Ево, познаје се огреботина!

— А како се и огреботина стражарева подудара с оним шиљком на каси?

— То не знам; а знам, да се је онај војник, дан пре, саплео на степеницама и огребао о јексер!

— Камо паре?

— Ено их у мојој соби, под креветом.

И одиста се нађе све, осем оно мало пара што је овај распикућа већ могао потрошити.

— Можете сами замислити, како је било мени, кад сам све то дознао!

Онај мученик на правди одмах је пуштен из војске; дато му је сто талира, у име издржавања, и кућа му је ослобођена од пореза; али ја, док сам жив, не могу заборавити тога несрећнога случаја! После такога искуства у хватању, у проналажењу лопова, ја бих волео вршити најтеже службе, него бити судија! И сада, ако ви збиља хоћете да вратите кргу, ја на овоме месту ни једнога часа не ћу часити!

* * *

После ове страшне приче, после ове отворене исповести, посланици осташе неми неколике минуте; ћутање, које је редак појав у свакој скупштини, завлада сада од једнога краја до другога. Сваки се бављаше у памети појавима, који су у друштву тако тешки, и тражаше начина, како би се то зло смањило. Спасовна мисао ником не падаше на ум

На један мах узвикну, јасним грлом својим Никола Сердар:

— Чујте ме, браћо! Што је јуче снашло онога стражара у касарни, то може сутра снаћи свакога од нас! Добро ради ко малко развлачи, докле се сазна: ко је лопов, а ко није. Ако лопова и пустимо

данас, — стегнућемо га сутра; ако ли правога погубимо данас, — сутра вајкање не помаже!.... После ове приче г. Гарашанина, ја вељу, да је најбоље, прећи засад преко овога на дневни ред!

— На дневни ред! На дневни ред! захори се из свију грла.

И би тако!

И кврга се не врати!

Међудневница.

СМРТ ЈОВАНА ЂАКА.

....Бејаше вече дана 22. месеца јануара године 1853. Јака студена устока дере, ледећи све што се следити може. К мени дође Сава Маријин из Рипња и каза ми, да ми је отац тешко болестан, па је поручио, да му одем, да ме види. „Ја знам његову службу и његове послове, рекао је он Сави, — али... нека свакојако гледа да дође! Тако му кажи!“

— По два пута то ми је рекао, вели Сава, — да боље упамтим, што ћу ти казати!

Већ по тој поруци досетио сам се да је болест веома озбиљна. Други дан узмем допуст од старешине, погодим кола и заједно с Гином, женом својом, пођем у Рипањ. Доба зимње, пут чагљевит, а коњи слаби, те у село стигнемо тек после по дне.

Код Ицића суваче сретнемо Чича-Степана, познатога очинога друга и пријатеља, са још неколико сељака. Чим њих спазих, текну ме у срце, да ли су они ишли њему на праштање! Људи стадоше крај друма, а Чича Степан, још поиздаље, не чекајући да им ја назовем Бога, рече:

— Граби, Миле, граби; једнако пита за тебе! Застаћеш га још жива!

Као што је познато, Јован Ђак је отац М. Ђ. Милићевића.

Велики Боже, да страшних речи: „Застаћеш га још жива!“ Дакле је баш на умору! Хоће да премине, да га нестане! И кад дође час, те се речи изговарају као и друге, и црни их човек слуша, па се ипак не скамени!!

Минусмо Чича-Степана и његово друштво. Несретни коњи као да миле!... Али већ нас ево пред нашом кућом!

Пас зељов, опазивши кола, јурну к плоту и стаде лајати.

Моја мајка, невесела и плачна, изишавши из куће, викну на пса и отвори колима вратнице. Ушосмо у авлију; она нам поможе сићи с кола, љубећи нас обоје и обливајући сузама.

Злослутно псето, стојећи мало ниже нас, подиже главу у вис, као да нешто њуши, па заурлика, да се човеку сажали. Бата Стојан истрча из куће те га брзо најури далеко у воће, па се поврати те се са мном и Гином поздрави.

— Хајде сад к њему, рече ми мајка, — сваки час пита за тебе!

Ушосмо у велику собу и ја и Гина.

Он бејаше на широком кревету. Ноге је пружио к пећи, а главу ка икони, ка истоку. На соби су три прозора, један са севера а два с истока, па кад сунце већ бејаше нагло на зимње заранке, у соби се слабо виђаше. Он, подупрт јастуцима, више сеђаше него лежаше. Поред њега, с десне стране, сеђаше сестра ми Перуника, коју није пуштао од себе.

Плачући, ја приђох к њему и узех љубити његову леву руку, која ми бејаше ближе. Он дихаше тешко. Погледавши у мене па у Гину, која стајаше до његових ногу, он упита:

— Је ли зима преко Врачара?

— Није, тата, одговорих ја, — ми смо се били добро умотали хаљинама.

И Гина за то време плакаше. Он је подуже гледаше, па ће јој рећи:

— Ти си дошла, да видиш тату; 'вала ти, ћерко, што си дошла да и тебе видим! Јеси ли озебла?

— Нисам, тата, одговори она, бришући сузе.

— Баш сте добро учинили што сте дошли, само се бојим да ли нисте озебли?

— Нисмо тата, нисмо! одговорих ја.

— Хоће ли скоро мрак? упита он више мајку ми, која такође стајаше иза Гине.

— Не ће још, одговори му она.

Он је говорио лагано, тихо, изговарао је све реч по реч.

За то време ја сам држао његову леву руку у мојим рукама. Из руке му је избијао хладан зној.

Уђоше Јоксим Качарев и Стеван Мали, да се, по обичају, опросте.

— Јоване, брате! рече му Јоксим, приступивши ближе, — ти си веома ослабео; знаш, брате, смртни смо људи, него опрости, и нека ти је просто!

— Да ти је просто, Јоксиме, све и од мене и од Бога, рече Јован, — опрости и ти мени!

Јоксим се измаче, бришући сузе

Прође и Стеван те се и он опрости и, као рођак а млађи годинама, пољуби га у руку.

После тога њих два се измакоше у крај собе и седоше.

Он дихаше све теже и све краће.

У један мах, не говорећи ништа, он поче своје руке дизати и ширити их, па их онда спусти мени на рамена. Кад ме тако као загрли рукама, узе их прикупљати и њима мене к себи притезати. Ја сам се повијао под његовим рукама све ближе к њему. Кад ме тако притеже до својих уста, узе ме љубити у десни образ, који беше окренут његовим устима.

Пољубивши ме неколико пута, олабави руке и ја се, осетивши то, мало исправих. Али ме он

на ново притеже к устима и на ново ме пољуби неколико пута, па ме опет пусти. Кад ме трећи пут притеже и узе љубити, изговараше врло тихо неке речи, од којих сам могао чути само ове: „*росе небесне* и *тука пшенична!*“

Кад то изговори, он лагано прошапта:

— Дај м—и св—е—ћ—у!

Ја вриснух!... Моја мајка, већ за све спремна, скочи, упали свећу воштаницу и принесе му је к руци. Он се напрезаше да свећу ухвати, али већ своје прсте не могаше да склопи. Видело од свеће обасја његово изболовало чисто светитељско лице. Он дихаше све краће и краће, а очију својих не сметаше с мене. Још како му мајка додаде свећу, он поче врло тихо, све реч по реч, читати молитву:

„*Христе, свете истине, просвештајај и освешшајај всакаго человека градуштаго в мир; да знаменаетсја на нас свет лица твојего, прими—ме*“...

Ту заста, притаја се... Ја мишљах, одмара се... Не, тешко мени! Он је већ издахнуо, преминуо! Очима још гледаше у мене, али ме већ не виђаше. Његове се очи угасише за до века!!..

Писка, плач, сузе, кукњава, звање, молбе — све би узалуд! Мој родитељ, мој добротвор, мој прави и најбољи учитељ, мој анђео чувар, мој мудри и предобри тата — оде с овога света у заход сунца 23. јануара, године 1853.

Јован Ђак.

ПРЕГЛЕД

Милан Ђ. Милићевић . . . . . стр. 3
Милићевић као приповедач . . . . . „ 20
Од Смрдана до Зворника . . . . . „ 37
Хајдуци . . . . . „ 51
Један судни дан . . . . . „ 101
Божана . . . . . „ 117
На караули . . . . . „ 140
Кврга . . . . . „ 154
Смрт Јована Ђака . . . . . „ 163

ИСПРАВКЕ

На страни 11. у 12. реду оздо после речи: *ни стручни,* треба уметнути: *„историк ни стручни“.*

На страни 12. у 3. реду озго после речи: *да* треба уметнути: *„га“.*

На страни 13. у 9. реду озго после речи: *констатовања,* треба уметнути: *„и“.*

СПИСАК ИЗДАЊА
СРПСКЕ КЊИЖЕВНЕ ЗАДРУГЕ
У БЕОГРАДУ

Издања Српске Књижевне Задруге добивају се: 1. уписом у задругаре за наредно (најновије) коло и 2. куповином за ранија кола и Забавнике, засебна издања и поједине књиге.

1. Задругарство.

Задругара има: добротвора, оснивача и улагача.

Добротвори плаћају једном за свагда или у три узастопне једнаке годишње отплате *сто и педесет (150) динара или круна* и добивају књиге почевши од године у којој су се уписали па докле год су живи. Ако желе имати и ранија кола, разуме се без свезака које су распродате, добиће их, ако узму све од једном непосредно од Задруге, са 25% попуста.

Оснивачи плаћају годишње по *десет (10) динара или круна*. Особе, које уплате 20 година узастопце, увек на време, преводе се у добротворе и добивају књиге на даље бесплатно, докле год су живи. (За правна тела, т. ј. школе, читаонице и т. д., ова повластица не важи.) Ако у томе уплаћивању оснивачи пропусте на време дати улог за коју годину, неће им се рачунати за добротворство ранije године, док не би за ту пропуштену годину положили накнадно десет (10) динара или круна и за сваку годину, која је протекла од тога прекида, још по 1 динар или 1 круну накнаде за закашњење.

Улагачи плаћају годишње по *шест (6) динара или круна*, докле год хоће да примају књиге. Правна тела (школе, читаонице и т. д.) не могу бити улагачи.

2. Куповина.

Ранија кола, од постанка Задруге па на даље, продају се по шест (6) динара или круна, ако се узму сва од једном; посебно се продају I, V, VIII, IX и XV коло, докле их и у колико их још има

(јер су нека кола већ без неке свеске) по десет (10), X, XI и XII кола (док их има још много на стоваришту) по четири (4), а остала кола по шест (6) динара или круна. Поједине свеске редовних кола, Забавника и засебних издања продају се по ценама означеним у овоме списку.

При куповини непосредно од Задруге купци имају на суме од 11 до 50 динара или круна 10%, а на суме веће од 50 динара или круна 15% попуста.

Поштарину плаћа Задруга, а царину -- где ове има на укоричене књиге — плаћа купац.

Повереници за трошкове и свој труд имају проценат, који сваке године Задруга објави у Позиву на упис.

Књиге се не дају никоме на почек, а на отплату само тако, да при првој отплати Задруга одвоји и сачува све жељене књиге, па да их купцу преда или пошље, када положи и последњу отплату.

Сви чланови и купци ван Краљевине Србије дужни су плаћати у крунама, због већих трошкова експедиције ван Србије.

Све поруџбине и новце треба слати непосредно управи Српске Књижевне Задруге било у Београд било у Земун (poste restante).

Исто тако ваља непосредно Задрузи упутити и сва питања и обавештења.

I. Редовна издања.

Већина дела има предговоре и коментаре, а многе и слике писаца.

I коло (1892.)

1. *Живот и прикључења Д. Обрадовића*, св. I. . . . 1·40
2. *С мора и са сува*, црте др. М. Јовановића. (На силу хаџија. Голуб на стреји. Силна реч. Cherchez la femme. Покрштеница. Крвава работа. Мађеха.) (Распродато.)
3. *Даворје*, Ј. С. Поповића 2·—
4. *Бакоња Фра-Брне*, написао С. Матавуљ. (Распродато.)
5. *Драматски списи* К. Трифковића, св. I. (Француско-пруски рат. Честитам. Школски надзорник. Избирачица.) . . . 1·40
6. *Истинска служба*, написао И. Н. Потапенко, превео с руског М. Ђ. Милићевић. (Распродато.)
7. *Историја српског народа*, с погледом на историју суседних Хрвата и Бугара, написали Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић, св. I. (Од најстаријих времена до краја VIII века.) . . . . . 1·—

II коло (1893.)

8. *Живот и прикључења Д. Обрадовића*, св. II. . . . 1.40
9. *Мемоари проте Матеје Ненадовића* . . . . . 3·—
10. *Два идола*, роман, написао Б. Атанацковић . . 2·—
11. *Камено доба*, написао Ј. М. Жујовић. . . . . 2·—
12. *Прве жртве*, приповетка из српске прошлости, написао А. Гавриловић. . . . . 1·50
13. *Из природе*, мањи списи др. Ј. Панчића. (Злато. Копаоник и његово подгорје. Нешто о нашим шумама. Јестаственица у основној школи. Човек у предисторијско доба. О пореклу жита.) 2.—
14. *С Француског Парнаса*, преводи В. М. Јовановића. (Песме од Беранжеа, Ламартина, В. Ига, Де Миса, Сили Придома, Франсоа Копеа итд.) . . 2·—

III коло (1894.)

15. *Антологија дубровачке лирике.* (Одабране песме од Гундулића, Д. Рањине, Менчетића, Држића, Бунића, Ђорђића, Ветранића, Наљешковића итд.). За штампу приредио М. Решетар. 1·50
16. *Тамо амо по Истоку*, црте др. М. Јовановића, св. I. (Александрија. Суецки канал. Дуж Црвенога Мора. Аден. На океану. Бомбаји. Цејлон.) . . 1·50
17. *Песме* Јована Илића. 1·50

18. *Драматски списи* К. Трифковића, св. II. (Љубавно писмо. Младост Доситија Обрадовића. На Бадњи-дан.) . . . . 1·50

19. *Воденица на Флоси*, написао Џ. Елиот, с енглеског превео А. Николић, св. I. . 1·50

20. *Воденица на Флоси*, написао Џ. Елиот, с енглеског превео А. Николић, св. II. . 1·50

21. *Историја српскога народа*, с погледом на историју суседних Хрвата и Бугара, написали Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић, св. II. (Од почетка IX до почетка XI века.) . . 1.—

IV коло (1895.)

22. *Басне* Дос. Обрадовића, св. I. . . . . 1·40.

23. *Друга певанија* Змаја Ј. Јовановића, св. I. (Лирске, хумористичне и сатиричне песме.) 2. –

24. *Низ старијих приповедака*. (Четири каранфила, од Павла Поповића. Јелка, од Дамјана Павловића. Карловачки ђак, од Косте Руварца. Грех, од Мила. Наша сестра Милка и На Бадњи-дан, од Ђорђа Звекића). . 2·—

25. *Тамо амо по Истоку*, црте др. М. Јовановића, св. II. (Калкута. Бенгал. Малајско Море. Сингапур. Хинеско Море. Хонконг.) . . . . . 2·—

26. *Бијесни Роландо*, спјевао Л. Ариосто, препјевао Д. Становјевић, св. I. . . . . 1·50

27. *Тартиф и Тврдица*, комедије од Молијера, превели с француског Ј. Ђорђевић и др. В. Ђорђевић . . . . . 1·50

28. *Из науке о светлости*, написао Ђ. М. Станојевић 2·—

V коло (1896.)

29. *Басне* Дос. Обрадовића, св. II. . . . . 2·—

30. *Друга певанија* Змаја Ј. Јовановића, св. II. (Песме патриотске. Пробе пера. Стрижице. Епиграми. Епитафи.)(Распродато.)

31. *Слике из сеоског живота*, написао Ј. М. Веселиновић, св. I. (На прелу. Момче. Девојче. Мали Стојан. Сеја. Самртна чаша. Браћа. Град. Свирач.) . . . 2·—

32. *Тодор од Сталаћа*, трагедија, написао М. Цветић. 1·50

33. *Бијесни Роландо*, спјевао Л. Ариосто, препјевао Д. Становјевић, св. II. . . . . 2·—

34. *Левајтис*, роман од Марије Роњевичевне, превео с пољског Никола Манојловић-Рајко. 2·—

35. *Књига о здрављу*, српско издање приредио др. М. Јовановић-Батут. . . . . 3·—

VI коло (1897.)

36. *Житије Г. Зелића, архимандрита*, св. I. . . . . 2·—

37. *Босанчице*, кратке приче из Сарајева (Са невјере. Златка. Врагјевојка. Џенабет. Чудо. Правда у Босни. Први и пошљедњи пут. Кавгација. Да заборави. Шенула), испричао М. Живковић. . 2·—

38. *Горски цар*, роман, написао Св. П. Ранковић. . . . . 2·50

39. *Бијесни Роландо*, спјевао Л. Ариосто, препјевао Д. Становјевић, св. III. . . . . 2·—

40. *Бијесни Роландо*, спјевао Л. Ариосто, препјевао Д. Становјевић, св. IV. . . . . 2·—

41. *Историја Карла XII*, од Волтера, превео с француског Ст. Новаковић . . . . 3·—

42. *Подземне воде, издани*,

извори, бунари, терме и минералне воде, написао др. Св. Радовановић. . . . . 2·—

43. *Завјет*, драма, написао С. Матавуљ . . . . . 2·—

VII коло (1898.)

44. *Житије Г. Зелића, архимандрита*, св. II. . . . . 2·—

45. *Епске песме* Ј. Суботића, св. I. (Сабља-момче Цвет-девојче. Врдничка кула. Дабрац. Иванъска ноћ. Манастирлија. Губикапа Марко. Јуришић Никола. Акмечетска звезда. Циганка.) . 2·—

46. *Приповетке* Л. К. Лазаревића, св. I. (Швабица. Први пут с оцем на јутрење. Школска икона. У добри час хајдуци. На бунару.) (Распродато.)

47. *Горе доле по Напуљу*, путничке цртице др. М. Јовановића. (Посвета Љубомиру П. Ненадовићу. Једна ноћ. Напуљ негда и сад. Први корак. Амфитеатар. Напуљско тројство. Помпеја. Још једно гробље. Шетња назад двадесет векова. Међу споменицама. На Везуву. Офелија.) . . 2·—

48. *Уједињење Немачке*, написао др. Др. М. Павловић. 2·50

49. *Векфилдски свештеник*, написао О. Голдсмит, превео с енглескога др. Љ. Недић. . 2·—

50. *Искрице* Н. Томазеа. 1·—

VIII коло (1899.)

51. *Домаћа писма* Д. Обрадовића. . . . . 2·—

52. *Лирске песме* Симе Милутиновића Сарајлије. . . 2·—

53. *Приповетке* Л. К. Лазаревића, св. II. (Вертер. Све ће то народ позлатити. Ветар. Он зна све. На село. Тешман. Секција. Вучко. Баба Вујка. Стојан и Илинка. Побратими.) . . 3·—

54. *Слике из сеоског живота*, написао Ј. М. Веселиновић, св. II. (Кумова клетва. Чича-Пера. Чича-Тома. Мали певач. Луда Велинка. Добричине. Заклетва. Адамско колено. Душмани.) (Распродато.)

55. *Ивкова слава*, приповетка Ст. Сремца. . . . . 2·—

56. *Исландски рибар*, роман П. Лотија, с француског превела Т. Довијановићева. . 2·—

57. *Воћке и воће*, написао Б. Д. Тодоровић. (Распродато.)

IX коло (1900.)

58. *Житије Г. Зелића, архимандрита*, св. III. . . . 2·—

59. *Песме* Ђ. Јакшића, св. I. (Лирске песме.) . . . . 2·—

60. и 61. *Милан Неранџић*, роман Ј. Игњатовића, св. I и II. (Распродато.)

62. *Порушени идеали*, роман Св. П. Ранковића. . . . 3·—

63. *Ајванхо*, роман, написао В. Скот, с енглеског превео Чед. А. Петровић. . . . . 4·—

64. *Шта прича планина*, написао Е. Рекли, превео Ђ. Милијашевић. . . . . 2·—

X коло (1901.)

65. *Лажни цар Шћепан Мали*, историческо збитије осамнаестога века, од Петра Петровића Његоша. . . . . 2·—

66. *Путешествије по Србији*, од Ј. Вујића, св. I. . . . 2·—

67. *Причања Вука Дојчевића*, скупио и сложио Ст. Љубиша, св. I. . . . . 2·—

68. *Људско срце*, приповетке и приче И. И. Вукићевића, св. I. (Је ли жив? Два растанка. Свој грех. У новој кући. Један борац. Искушење. Мишко убојица. Љу-

та рана. Страшан сан. Проклета лепота.) . . . . . 2·—

69. *На селу и прелу,* приповетке П. Марковића - Адамова. (На селу и прелу. Чича-Мијини јади. Чича Марко и чича Маринко. У Фрушкој Гори. Цвеја. Први пут у колу. Круна. Мој бата Јоле.) . . . . . 2·—

70. *Чича Горијо,* роман, написао Х. де Балзак, превео с француског Ј. М. Јовановић . 2·—

71. *Живот Бенцамина Франклина,* с енглеског превео Ч. Мијатовић . . . . . 2·—

XI. коло (1902.)

72. *Путешествије по Србији,* од Ј. Вујића, св. II. . . 2·—

73. *Драматски списи* Ј. С. Поповића, св. I. (Светислав и Милева. Милош Обилић или Бој на Косову. Лажа и паралажа.) 2·—

74. *Приповетке* Ђ. Јакшића, св. I. (Краљица. Сужањ. Успомене. Попа Тихомир. Милан. На мртвој стражи. Одломци из Спахије, Сироте Банаћанке и Чобанчета.) 2·—

75. *Ускок,* роман од С. Матавуља. . . . . 2·—

76. *Стари дани,* приповетке и слике Б. Станковића. (Ђурђевдан. У ноћи. Станоја. У виноградима. Нушка. Наш Божић. Они. Стари дани. Покојникова жена.) . . . . . 2·—

77. *Тарас Буљба,* приповетка Н. В. Гоголја, превео с руског М. Ђ. Глишић . . . . 2·—

78. *Постанак и развитак народа,* с обзиром на начела природнога одабирања и наслеђа, од В. Бецхота, превео Др. Т. Мијушковић . . . . . 2·—

XII коло (1903.)

79. *Драматски списи* Ј. С. Поповића, св. II. (Наход Симеон или Несрећно Супружество. Тврдица или Кир-Јања.) . . 2·—

80. *Песме Бранка Радичевића,* св. I. . . . . 2·—

81. *Причања Вука Јојчевића,* скупио и сложио Ст. Митров Љубиша, св. II. . . . . 2·—

82. *Светле слике,* написао Д. Ј. Илић („Талита Куми!" Бура на мору. Иродијада. Трнов венац. Васкрсење. Стефан. Савле. Ананије.) . . . . . 2·—

83. *Са острва,* приповетке И. Ћипика. (Браћа. На Мору. Цвијета. Сукоб. Антица. Јелка.) 2·—

84. *Приповетке А. Додеа,* с француског превео Д. Л. Ђокић. . . . . 2·—

85. *О херојима, херојизму и обожавању хероја у историји,* написао Т. Карлајл, с енглеског превео Б. Кнежевић . 2·—

XIII коло (1904.)

86. *Избор поучних састава Д. Обрадовића.* . . . . 2·—

87. *Васкрс државе српске,* политичко-историјска студија о првом српском устанку 1804 – 1813, написао Ст. Новаковић. . 2·—

88. *Еквиноцијо,* драма, написао И. Војновић. . . . 2·—

89. *Приповетке М. Ђ. Глишића,* св. I. (Рога. Ни око шта. После двадесет година. Редак звер. Шетња после смрти. Брата Мата. Вујина просидба. Прва бразда.) . . . . . 2·—

90. *Хаџи-Ђера,* приповетка, написао Д. Ј. Илић. . . . 2·—

91. *Слике из живота,* написао Св. П. Ранковић. (Потера. Сеоски добротвор. Стари Врускавац. Ђаволља посла. Званична

исправка. Страшна ноћ. Пропаст. Људска незахвалност. Пријатељи. Звонар.) . . . . . 2·—

92. *Холандска,* написао Е. де Амичис, превео с талијанског М. Ристић. . . . . 2·—

XIV коло (1905.)

93. *Моја мати* и *Сила у савјести,* написао Љ. Вуличевић. . . . . 1·50

94. *Турско царство пред српски устанак, 1780—1804,* испитивања и цртежи Ст. Новаковића. . . . . 2·—

95. *Под старим крововима* (Illustrissimus Battorych. На бадњак. Племениташи и племићи. Млин од цесте. Perillustris ac generosus Cintek. Идила старога љета. Старци), приповетке К. Ш. Ђалског. . . . . 2·—

96. *Пучина* и *Обичан човек,* драме, написао Б. Ђ. Нушић. 2·—

97. *Приповетке* Р. М. Домановића. (Мртво море. Укидање страсти. Модерни устанак. Не разумем. Позориште у паланци. У сеоској механи. Срећа. Певачев Ускрс. Божје сузе. Слава. Нигде спаса.). . . . . 2·—

98. *Из немачке лирике,* преводи С. Д. Мијалковић. . 2·—

99. *Први кораци,* роман, написао К. М. Стањуковић, превео П. П. Ђорђевић. . . . . 2·—

XV коло (1906.)

100. *Јелисавета кнегиња црногорска,* драма, написао Ђ. Јакшић. . . . . 2·50

101. *Лазарица или Бој на Косову,* народна епопеја у 25 песама, саставио Ср. Ј. Стојковић. . . . . 3·—

102. *У часовима одмора* (Сан Мехе-Фењерције. Даша. Илијина невоља. Заборављена кућа. Другови. Омер-ага. Осман-бегова шаргија. Богојављенска ноћ. Ибрахим-бегов ћошак. Божићна плећка. Хоџа Салих. Маркова оставка. Хаџи Пипун. Посвадбица. На води), приповетке Св. Ђоровића. . . . . 2·50

103. *Знаменити Срби Муслимани* (Мехмед Соколовић. Хусејин-капетан Градашчевић. Алиага Дадић. Синан-паша Сијерчић. Хасан ага Крајишник), написао М. М. Вукићевић. . . . 2·50

104. *Госпођа Бовари,* роман Г. Флобера, с француског превео Д. Л. Ђокић. (Распродато.)

105. *Свет,* комад у четири чина, написао Бр. Ђ. Нушић. (Распродато.)

XVI коло (1907.)

106. *Песме В. Ј. Илића,* св. I. 3·50

107. *Писма из Италије,* од Љ. П. Ненадовића. . . . 2·—

108. *Зона Замфирова,* приповетка Ст. Сремца. . . 2·—

109. *С планине и испод планине,* приповетке П. Кочића. (Јаблан. На Марконову точку. Гроб Слатке душе. Зулум Симеуна Ђака. Истинити зулум Симеуна Ђака. Мргуда. Кроз светлост. Кроз Маглу. Мрачајски прото. Кроз мећаву. Јајце. Јазавац пред судом.) . . . . . 2·—

110. *Енејида,* спев Вергилијев, св. I (од 1—6 песме), превео с латинског др. Н. Вулић . . 2·—

111. *Мртва стража,* од Б. Пруса, с пољског превео Л. Р. Кнежевић . . . . . 3·—

112. *Баја Гање,* од А. Константинова, превео с бугарског А. Бацета-Рујанац . . . 2·—

XVII коло (1908.)

113. *Песме* Ј. Дучића . 2·—

114. *Један разорен ум* и *Записник једног покојника,* приповетке Л. Комарчића . . 2·—

115. *Бидо,* слика у 5 чинова с певањем, од Ј. М. Веселиновића и Д. Брзака; с партитурама песама од Д. Јенка . . . 2·—

116. *Хаџи Диша,* роман из живота старога Београда од Д. Ј. Илијића . . . . . 2·—

117. *Енејида,* спев Вергилијев, св. II (од 7.—12. песме), превео с латинског др. Н. Вулић 2·—

118. *Ловчеви записи,* од И. С. Тургењева, св. I, с руског превео др. Ј. Максимовић 2·50

119. *Историја савремене образованости,* књ. III, од Ш. Сењобоса, превели с француског В. Ј. Радојевић и М. Атанасијевић . . . . . 3·50

XVIII коло (1909.)

120. *Песме В. Ј. Илића,* св. II. . . . . 3·—

121. *Пауци,* написао И. Ћипико. . . . . 2·50

122. *Драматски списи Ј. С. Поповића,* св. III. (Родољупци. Џандрљив муж или Која је жена добра. Судбина једнога разума. Симпатија или Антипатија или Чудновата болест. Превара за превару. Волшебни магарац.) 2·—

123. *Милићевићева Књига.* (Милан Ђ. Милићевић. Милићевић као приповедач. Од Смрдана до Зворника. Хајдуци. Један судни дан. Божана. На караули. Кврга. Смрт Јована Ђака.) . . 2·—

124. *Ловчеви записи,* од И. С. Тургењева, св. II, с руског превео др. Ј. Максимовић. 2·50

125. *Нова Италија,* од П. Орсија, с талијанског превео М. Ристић. . . . . 4·—

II. Забавник Српске Књижевне Задруге.

У *Забавнику* изашла су ова дела:

1. *Обломов,* роман у четири дела, написао И. А. Гончаров, превео с руског М. Ђ. Јелишић . . . . . 2·50

2. *Богородична црква у Паризу,* написао В. Иго, превео с француског Д. Л. Ђокић (Распродато.)

3. *Приповетке I.* У збирци су ови преводи: Оргуљаш из Поникла, написао Х. Сенкјевић; Свеци ратују, написао Ђ. Верга; Јолантини сватови, написао Х. Судерман; Прва велика прашка тровина пауцима, написао Л. Строупежинцки; Жан Гурдон, написао Е. Зола; Давид Свен, написао Н. Хоторн; Гушчар, написао Х. Судерман; Пребрана пшеница, написао Н. С. Љесков; Три девојчице, написао П. Бурже. (Распродато.)

4. *Давид Коперфилд,* роман, написао Ч. Дикенс, књига I и II, превео с енглеског Др. М. Јанковић . . . . . 5·—

5. *Рат и мир,* роман, написао Л. Н. Толстој, књига I, превели

с рускога О. Глушчевић и М. Ђ. Глишић, II, III и IV, превео М. Ђ. Глишић . . . . 10·50

6. *Приповетке II.* У збирци су ови преводи: Анта, написао Б. Прус; Јунак нашега доба, написао Д. Ровета; Стратоника, написао Ј. Зејер; Широка плећа, написао Фр. Шпилхаген; На прелому, написао О. Н. Чјумина; Виљем Вилсон, написао Е. Е. По; Сиромах доктор, написао Л. Капуана . . . . . 1·50

7. *Приповетке III.* У збирци су ови преводи: Из предграђа, написао И. Цанкар; Кућа, написао П. Тодоров; Између два света, написао Ј. А. Карађал; Црни монах, написао А. Чехов; Крпа, написао К. Јуноша; Инултус, написао Ј. Зејер; Кец треф, написао Л. Анценгрубер; Јесен, написао А. Стриндберг; Зодијакова деца, написао Р. Киплинг; Партија триктрака, написао П. Мериме; Двобој, написао Е. Бласко; Крај мртваца, написао Г. д' Анунцио; Алијина кола, написао Ушаке Заде Халид Зија бег; Витез од струне, написао Ф. Херцог 1·50

8. *Породица Оберле,* написао Р. Базен, превела с француског Ј. Св. Марковића . . . 1·50

III. Засебна издања.

1. *Српска књига,* од Ст. Новаковића . . . . . 1·—

2. *Чика Јова Српској деци,* одабране дечје песме Ј. Јовановића Змаја (Распродато.)

3. *Чика Јова Српској омладини,* песме Ј. Јовановића Змаја у обичним корицама . . 1·20 у златним корицима . . 2·50

4. *Бијесни Роландо,* спјевао Л. Ариосто, препјевао Др. Станојевић, потпуно издање . 3·—

5. *Састав и живот човечјега тела,* превео с немачкога др. М. Јовановић-Батут . . . 0·20

6. *Народна књига:* Св. I. Кумова клетва од Ј. М. Веселиновића (Распродато); св. II. Први пут с оцем на јутрење од Л. К. Лазаревића . . . . . 0·10

IV. Туђа издања.

1. *Србија у сликама,* од Ђ. М. Станојевића . . . . 2·—

2. *Дела Љ. И. Ненадовића,* 20 свезака, у издању књижарнице Љ. Јоксимовића неповезано 15·— повезано 18·—

Азбучни списак Задругиних издања.

Број иза имена дела значи редни број издања по колима. Цене се могу видети тамо (стр. III—IX).

Амичис Е., Холандска. 92.
Ариосто Л., Бијесни Роландо. I 26. II 33. III 39. IV 40.
— Бијесни Роландо, I—IV. Зас. изд.
Атанацковић Б., Два идола. 10.
Балзак Х., Чича Горио. 70.
Бецхоф В., Постанак и развитак народа. 78.
Брзак Д., Ђидо. 115.
Вергилије, Енеида. I 110. II 117.
Веселиновић Ј., Ђидо. 115.
Кумова клетва. Зас. изд.
— Слике из сеоског живота I 31. II 54.
Војиновић И., Еквиноције. 88.
Волтер, Историја Карла XII. 41.
Вујић Ј., Путешествије по Србији. I 66. II 72.
Вукићевић И., Људско срце. 68.
Вукићевић М., Знаменити Срби Мусломани. 103.
Вуличевић Љ., Моја мати и Сила у савјести. 93
Гавриловић А., Прве жртве. 12.
Глишић М., Приповетке. I 89.
Гоголь Н., Тарас Буљба. 77.
Голдсмит О., Векфилдски свештеник. 49.
Гончаров И., Обломов. Заб. 1.
Доде А., Приповетке. 84.
Дикенс Ч., Давид Коперфилд. I II. Заб. 4.
Домановић Р., Приповетке. 97.
Дучић Ј., Песме. 113.
Ђалски К. Ш., Под старим крововима. 95.
Елиот Ц., Воденица на Флоси. I 19. II 20.
Живковић М., Босанчице. 37.
Жујовић Ј., Камено доба. 11.
Зелић Г., Житије. I 36. II 44. III 58.
Игњатовић Ј., Милан Нерандић. 60. 61.
Иго В., Богородичина Црква у Паризу. Заб. 2.
Илић В., Песме. I 106. II 120.
Илић Д., Светле слике. 82.
— Хаџи Диша. 116.
— Хаџи Ђера. 90.
Илић Ј., Песме. 17.
Јакшић Ђ., Јелисавета. 100.
— Песме. I 59.
— Приповетке. I 74.
Јовановић В., С француског Парнаса. 14.
Јовановић Ј., Друга Певанија. I 23. II 30.
— Чика Јова Српској Деци. Зас. изд.
— Чика Јова Српској омладини. Зас. изд.
Јовановић Љ., Историја српског народа. I 7. II 21.
Јовановић М., Горе доле по Напуљу. 47.
— С мора и са сува. 2.
— Тамо амо по Истоку. I 16. II 25.
Јовановић-Батут М., Књига о здрављу. 35.
— Састав и живот човечјега тела. Зас. изд.
Карлајл Т., О херојима, херојизму и обожавању хероја у историји. 85.

Ковачевић Љ., Историја српскога народа I 7. II 21.
Комарчић Л., Један разорен ум и Записник једног покојника. 114.
Константинов А., Бајa Гање. 112.
Кочић П., С планине и испод планине. 109.
Лазаревић Л., Приповетке. I 46. II 53.
— Први пут с оцем на јутрење. Зас. изд.
Лоти П., Исландски рибар. 56.
Љубиша С., Причања Вука Дојчевића. I 67. II 81.
Марковић-Адамов П., На селу и прелу 69.
Матавуљ С., Бакоња Фра-Брне. 4.
— Завјет. 43.
— Ускок. 75.
Мијалковић С., Из немачке лирике. 98.
Милићевићева Књига. 123.
Милутиновић С., Лирске песме. 52.
Молијер, Тартиф и Тврдица. 27.
Ненадовић Љ., Писма из Италије. 107.
Ненадовић М., Мемоари. 9.
Новаковић Ст., Васкрс српске државе. 87.
— Српска књига. Зас. изд.
— Турско царство пред српски устанак. 94.
Нушић Б., Пучина и обичан човек. 96.
— Свет. 105.
Његош П. II. Лажни цар Шћепан Мали. 65.
Обрадовић Д., Басне. I 22. II 29.
— Домаћа писма. 51.
— Живот и прикључења. I 1. II 8.
— Избор поучних састава.
Орси П., Нова Италија. 125. 126.
Павловић П., Уједињење Немачке. 48.
Панчић Ј., Из природе. 13.
Поповић Ј. Ст., Даворје. 3.
— Драматски списи I 73. II 79. III 122.
Потапенко И., Истинска служба. 6.
Приповетке I. Заб. 3. II. Заб. 6. III. Заб. 7.
Прус Б., Мртва стража. 111.
Радичевић Б., Песме. I 80.
Радовановић С., Подземне воде. 42.
Ранковић Св., Горски цар. 38.
— Порушени идеали. 62.
— Слике из живота. 91.
Рекли Е., Шта прича планина. 64.
Решетар М., Антологија дубровачке лирике. 15.
Рођевичевна М., Девајтис. 34.
Сењобос Ш., Историја савремене образованости. III 119.
Скот В., Ајванхо. 63.
Сремац С., Зона Замфирова. 108.
— Ивкова слава. 55.
Станковић Б., Стари дани. 76.
Станојевић Ђ., Из науке о светлости. 28.
Стањуковић К., Први кораци. 99.
Стојковић С., Лазарица. 101.
Суботић Ј., Епске песме. I 45.
Тодоровић Б., Вођке и воће. 57.
Томазео Н., Искрице.
Толстој Л., Рат и мир. I—IV. Заб. 5.
Трифковић К., Драматски списи. I 5. II 18.
Тургењев И., Ловчеви записи. I 118. II 124.
Ћипико И., Пауци. 121.
— Са острва. 83.
Ћоровић С., У часовима одмора. 102.
Франклин Б., Живот. 71.
Флобер Г., Госпођа Бовари. 104.
Цветић М., Тодор од Сталаћа. 32.

PG 1418 M5263M5

Milicevic, Ivan Duro

Miliceviceran knjiga

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY